

Український інститут
соціальних досліджень імені
Олександра Яременка

Фонд Ріната
Ахметова «Розвиток України»

Український центр соціальних
реформ

Аналітичний звіт

**«Життєвий шлях випускників інтернатних закладів,
дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей»**

(за результатами соціологічного опитування)

Авторський колектив

Балакірева Ольга Миколаївна, к.соціол.н.

Чернін Ігор Маркович, к.е.н.

Хмелевська Оксана Михайлівна, к.е.н.

Ничипоренко Світлана Володимирівна, к.е.н.

Калашнікова Тетяна Миколаївна, к.е.н.

Бондар Тетяна Василівна

Григор'єва Людмила Олександрівна

Клименко Юлія Михайлівна

Науковий консультант

Волинець Людмила Семенівна, к. політ.н.

ЗМІСТ

	Стор.
Абревіатури	4
Вступ	5
Характеристика опитаних	12
Стислий виклад основних результатів	14
Розділ 1. Життєвий шлях випускників інтернатних закладів, вихованців дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей	27
1.1. Продовження навчання	27
1.2. Житло як одна з ключових проблем самостійного життя	35
1.3. Трудовий шлях	44
1.4. Установки та орієнтації на створення власної родини	46
1.5. Соціальні зв'язки, самопочуття та фізичне здоров'я	48
1.6. Доходи і витрати, впорядкованість побуту	56
1.7. Порушення прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування	62
1.8. Готовність до самостійного життя в самооцінках	69
1.9. Інтернатна та сімейні форми виховання: основні переваги та недоліки	80
Розділ 2. Учні випускних класів інтернатних закладів на порозі самостійного життя	87
2.1. Життєві плани та реалії життєвого шляху	87
2.2. Продовження навчання	88
2.3. Місце проживання	89
2.4. Підготовка до самостійного життя	90
2.5. Життя в інтернатному закладі	91
2.6. Дружні стосунки та соціальні зв'язки мешканців інтернатних закладів	92
2.7. Фізичне здоров'я та моральне самопочуття	93
Висновки	95
Рекомендації	107
Додатки	
<i>Додаток 1.</i> Лінійний розподіл та аналіз відповідей на відкриті запитання випускників інтернатних закладів 2004–2010 років	
<i>Додаток 2.</i> Лінійний розподіл та аналіз відповідей на відкриті запитання вихованців прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу (ДБСТ)	
<i>Додаток 3.</i> Лінійний розподіл та аналіз відповідей на відкриті запитання учнів інтернатних закладів останнього випускного класу 2010/2011 року навчання	
<i>Додаток 4.</i> Аналіз відповідей експертів національного рівня: представників Міністерства у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства освіти та науки України, Державної соціальної служби для сім'ї, дітей та молоді.	
<i>Додаток 5.</i> Лінійний розподіл та аналіз відповідей експертів: представників центральних та місцевих органів влади, соціальних служб, громадських організацій	
<i>Додаток 6.</i> Лінійний розподіл та аналіз відповідей експертів: представників педагогічних колективів інтернатних закладів, батьків прийомних сімей, батьків-вихователів дитячих будинків сімейного типу	
<i>Додаток 7.</i> Переваги та недоліки інтернатної форми виховання	
<i>Додаток 8.</i> Переваги та недоліки сімейних форм виховання	

Абревіатури

ВНЗ – вищий навчальний заклад

ДБСТ – дитячий будинок сімейного типу

ПС – прийомна сім'я

ПТНЗ – професійно-технічний навчальний заклад

ЦСССДМ – центри соціальних служб для сімей, дітей та молоді

ГО – громадська організація

ВСТУП

Конвенція ООН про права дитини, ратифікована Україною в 1991 році, визнає пріоритет інтересів дитини у суспільстві, наголошує на недискримінації дитини за будь-якими ознаками чи мотивами, і що головне – на необхідності особливої турботи держави та суспільства про соціально-депривованих дітей: сиріт, інвалідів, біженців, правопорушників¹. Згідно зі статтею 21 зазначеної Конвенції держави-учасниці, які визнають і/чи дозволяють існування системи усиновлення, забезпечують, щоб інтереси дитини враховувалися якнайкраще і в першочерговому порядку. Держави-учасниці цієї конвенції, згідно з проголошеною Організацією Об'єднаних Націй Загальною декларацією прав людини, де вказується, що діти мають право на особливе піклування і допомогу, впевнені в тому, що сім'ї як основному осередку суспільства і природному середовищу для зростання і благополуччя всіх її членів і особливо дітей, мають бути надані необхідні захист і сприяння, з тим щоб вона могла повністю взяти на себе зобов'язання в рамках суспільства, визнають, що дитині для повного і гармонійного розвитку її особи необхідно зростати в сімейному оточенні, в атмосфері піклування, любові і розуміння.

За даними статистики загальна кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, на кінець 2009 року становить 100787 осіб, що трохи менше, порівняно із минулими роками (рис. 1).

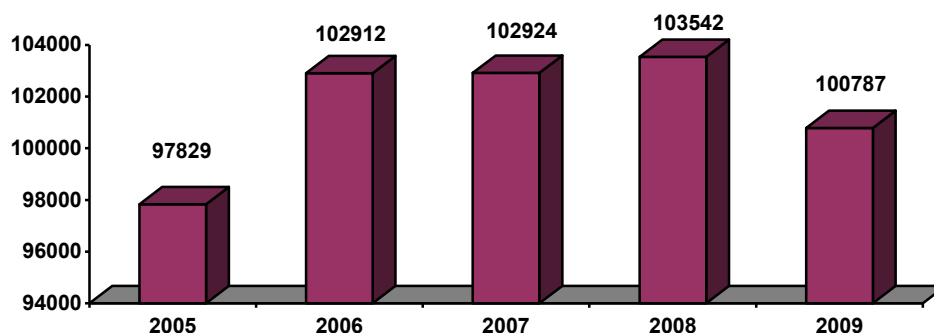

Рис. 1. Загальна кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, за роками, абсолютна кількість, осіб

Більшість дітей перебувають під опікою чи піклуванням – 63 154 на 01.01.2010, в школах-інтернатах перебували 10 679 дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. На кінець 2009 р. 5 154 дитини знаходилися у дитячих будинках, що перебувають у сфері управління МОН, 3 704 – у будинках дитини, що перебувають у сфері управління МОЗ, 6 937 – у будинках-інтернатах, що перебувають у сфері управління Мінпраці. Нині в Україні є визнаними такі форми сімейного виховання: опіка та піклування, усиновлення, прийомна сім'я (ПС), дитячий будинок сімейного типу

¹ Соціальне сирітство в Україні: експертна оцінка та аналіз існуючої в Україні системи утримання та виховання дітей, позбавлених батьківського піклування / Авт. Кол. Л.С. Волинець, Н.М. Комарова, О.Г. Антонова-Турченко, І.Б. Іванова, І.В. Пеша. – К. : Видавництво, 1998. – С. 5.

(ДБСТ). На кінець 2009 р у 484 дитячих будинках сімейного типу виховується 3185 дітей, у 2931 прийомних сім'ях вихованцями є 4934 дитини.²

За свідченням різних джерел, в українській системі інтернатних закладів для дітей сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, спостерігаються серйозні проблеми. По-перше, інтернатна система, намагаючись зберегти робочі місця, всіяко утримує вихованців у своїх стінах, а отже не сприяє їх влаштуванню у сімейні форми виховання. По-друге, експерти фіксують, що більшість дітей - вихованців інтернатних установ загалом відстають у фізичному, емоційному, психологічному та соціальному розвитку, адже система соціалізації сиріт в інтернатних закладах, навіть за наявності хорошої матеріально-технічної бази – це система, яка виховує в них утриманські установки, не забезпечує достатньої підготовки юнаків та дівчат до самостійного життя, не формує навички адаптації та інтеграції до нових умов життя в суспільстві, що постійно змінюються. І найголовніше, система державної опіки не вирішує питання забезпечення випускників інтернатних установ необхідним стартовим капіталом для самостійного життя (робочими місцями, житлом).

З іншого боку, розвиток сімейних форм виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, відбувається досить повільно за умов інерційності громадської думки, дефіциту бюджетного фінансування на видатки соціальної сфери та сфери освіти.

З метою дослідження проблем соціалізації дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, Українським центром соціальних реформ разом з Українським інститутом соціальних досліджень імені Олександра Яременка, на замовлення благодійного фонду Ріната Ахметова «Розвиток України» проведено дослідження для визначення переваг та недоліків інтернатної системи в аспекті успішності самостійного життя її випускників; визначення подальшої долі випускників після виходу зі стін інтернатних закладів, проблем, з якими вони стикаються на початку самостійного життя після випуску та їх готовності до самостійного виміру життя; поширеності випадків насильства в різних формах виховання (в інтернатних закладах та прийомних сім'ях, дитячих будинках сімейного типу); окреслення соціального портрета дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (наявність освіти, роботи, професії, житла).

Стратегія дослідження передбачала визначення цільових груп, до яких віднесено випускників різних форм виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, зокрема - випускників шкіл-інтернатів, колишніх вихованців прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу. Методологія дослідження включала поєднання кількісних та якісних методів отримання інформації, які застосовувалися залежно від особливостей цільової групи. Задля отримання комплексної оцінки ситуації була опитана також група експертів та учні випускних класів шкіл-інтернатів.

² Захист дітей, які потребують особливої уваги суспільства. Статистичний збірник // Державний комітет статистики України. – 2010.– 77 с.

Довідково

Дитина-сирота – дитина, в якої померли чи загинули батьки;

Діти, позбавлені батьківського піклування – діти, які залишилися без піклування батьків у зв'язку з позбавленням їх батьківських прав, відібранням у батьків без позбавлення їх батьківських прав, визнанням батьків безвісно відсутніми або недієздатними, оголошенням їх померлими, відбуванням покарання в місцях позбавлення волі та перебуванням їх під вартою на час слідства, розшуком їх органами внутрішніх справ, пов'язаним з ухиленням від сплати аліментів та відсутністю відомостей про їх місцезнаходження, тривалою хворобою батьків, яка перешкоджає їм виконувати свої батьківські обов'язки, а також підкинуті діти, батьки яких невідомі, діти, від яких відмовилися батьки, та безпритульні діти;

Статус дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування – визначене відповідно до законодавства становище дитини, яке надає їй право на повне державне забезпечення і отримання передбачених законодавством пільг та яке підтверджується комплектом документів, що засвідчують обставини, через які дитина не має батьківського піклування;

Особи із числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування – особи віком від 18 до 23 років, у яких у віці до 18 років померли або загинули батьки, та особи, які були віднесені до дітей, позбавлених батьківського піклування;

Випускники закладів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування – особи, які перебували на повному державному забезпеченні в закладі для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, і закінчили своє перебування в зазначеному закладі у зв'язку із закінченням навчання;

Соціальний супровід – робота, спрямована на здійснення соціальних опіки, допомоги та патронажу соціально незахищених категорій дітей та молоді з метою подолання життєвих труднощів, збереження, підвищення їх соціального статусу³;

Інтернатні заклади (дитячі будинки та загальноосвітні школи-інтернати всіх типів і форм власності для дітей сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування)⁴ створюються для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в яких вони перебувають від трьох років до здобуття базової чи повної загальної середньої освіти, а в разі необхідності – до повноліття, на повному державному утриманні за рахунок коштів відповідних бюджетів та інших не заборонених законодавством джерел фінансування. Головними завданнями інтернатних закладів є:

- забезпечення утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування;
- забезпечення всебічного розвитку, фізичного, соціального та психічного здоров'я вихованців;
- створення умов, сприятливих для проживання дітей, їх навчання та виховання;
- забезпечення соціального захисту, медико-психолого-педагогічної реабілітації та соціальної адаптації вихованців;

³ Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» від 13.01.2005 № 2342-IV.

⁴ Наказ Міністерства освіти і науки України, Міністерства України у справах сім'ї, дітей та молоді № 747/460 від 21.09.2004 „Про затвердження Положення про дитячі будинки і загальноосвітні школи-інтернати для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування”. Режим доступу http://kyivoblosvita.gov.ua/index.php?mode=n_doc_1&file=n747_460_04.

- реалізація прав дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, на належні умови проживання, різнобічного розвитку, виховання, здобуття певного рівня освіти, професійної орієнтації та підготовки їх до самостійного життя та праці.

Дитячий будинок сімейного типу – окрема сім'я, що створюється за бажанням подружжя або окремої особи, яка не перебуває у шлюбі, які беруть на виховання та спільне проживання не менш як 5 дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування⁵.

Батьки-вихователі – особи, які беруть на виховання та спільне проживання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування (далі – вихованці). Вихованці перебувають у дитячому будинку сімейного типу до досягнення 18-річного віку, а в разі продовження навчання у професійно-технічному, вищому навчальному закладі I–IV рівнів акредитації – до 23 років або до закінчення відповідних навчальних закладів.

Приймна сім'я – сім'я або окрема особа, яка не перебуває у шлюбі, що добровільно за плату взяла на виховання та спільне проживання від одного до чотирьох дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування⁶. Приймні діти виховуються в прийомній сім'ї до досягнення 18-річного віку, а в разі продовження навчання в професійно-технічних, вищих навчальних закладах I–IV рівнів акредитації – до 23 років або до закінчення відповідних навчальних закладів.

За прийомними дітьми (як в ПС, так і в ДБСТ) зберігаються *пільги і державні гарантії*, передбачені законодавством для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Якісний етап дослідження

ВИПУСКНИКИ РІЗНИХ ФОРМ ВИХОВАННЯ

Основний об'єкт дослідження: випускники інтернатних закладів, прийомних сімей (ПС) і дитячих будинків сімейного типу (ДБСТ) 2004–2010 років випуску. На цьому етапі було опитано 167 колишніх випускників різних форм виховання (див. табл. 1).

Таблиця 1

Реалізована вибіркова сукупність

Цільові групи	Всього опитано
Випускники інтернатних закладів	110 осіб
Випускники дитячих будинків сімейного типу	32 особи
Випускники прийомних сімей	25 осіб

Методи збору інформації: *індивідуальне інтерв'ю* з випускниками інтернатних закладів, прийомних сімей і ДБСТ; *напівструктуроване інтерв'ю* з експертами, які працюють з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, представниками педагогічних колективів інтернатів (директорами та класними керівниками, які працювали на цих посадах

⁵ Постанова Кабінету міністрів України від 26.04.2002 № 564 „Про затвердження Положення про дитячий будинок сімейного типу” із внесеними змінами. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>

⁶ Постанова Кабінету Міністрів України від 26.04.2002 № 565 „Про затвердження Положення про прийомну сім'ю” із внесеними змінами. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=565-2002-%EF>

упродовж зазначених років), працівниками центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (ЦСССДМ), представниками центральних та місцевих органів влади (служб у справах дітей, управлінь освіти та науки), представниками громадських організацій, батьками-вихователями ДБСТ та прийомними батьками.

Рекрутинг респондентів. Методологія дослідження передбачала пошук респондентів з допомогою рекрутерів із числа спеціалістів, які працюють з цільовою групою; були задіяні методи «прямого рекрутингу» та рекрутинг за «сніговою кулі».

Спеціалісти, які допомагали в рекрутингу випускників інтернатних закладів та сімейних форм виховання:

- Працівники обласних, районних та міських відділів ЦСССДМ, у яких числиться на обліку зазначена категорія випускників (директор, заступник директора, начальник відділу, спеціаліст) у Дніпропетровській, Закарпатській, Одеській, Харківській, Черкаській областях.
- Члени педагогічних колективів інтернатних закладів (директор, завуч, вихователь) м. Кривий Ріг (Дніпропетровська область); Харків; Джанкой, Бахчисарай (АР Крим); Миколаївка, Мар'їнка (Донецька область);
- Директор ГО «Асістас» (мама прийомної сім'ї), Київська область;
- Працівники служб у справах дітей Закарпатської, Одеської, Черкаської обласних державних адміністрацій.

Після отримання контактної інформації щодо місцезнаходження респондента, інтерв'юер попередньо встановлював контакт по телефону і пропонував взяти участь в опитуванні. У разі отримання згоди проводилось індивідуальне інтерв'ю.

Додаткові канали рекрутингу: особисті контакти та дружні зв'язки опитаних (метод «снігової кулі»); керівники благодійних фондів, громадських організацій.

Відмови від участі в опитуванні. Загальна кількість відмов становить 42 випадки (отже, кожний четвертий, з ким було встановлено контакт, відмовився від участі в опитуванні). Більшість відмов спостерігаємо серед юнаків (див. табл. 2). Серед декларованих причин – відсутність часу та бажання, необов'язковість опитування, боялися розголосу відповідей, небажання говорити про життя в інтернаті, відмова без пояснення причин. Разом з тим можна припустити, що на інтерв'ю давали згоду ті, хто більшою мірою задоволений тим, як складається його/її життя, та готові про це говорити.

Таблиця 2

Розподіл відмов залежно від статі та форми виховання, осіб

	Дівчата	Хлопці	Всього
Випускники інтернатних закладів	8	20	28
Випускники прийомних сімей	3	5	8
Випускники ДБСТ	2	4	6
Всього	13	29	42

Опитувальний лист включав такі тематичні блоки: соціально-демографічні дані;

життєві плани і реалії життєвого шляху; уявлення випускників про перспективи свого життя; особливості стосунків із батьками-вихователями та прийомними батьками у сімейних формах виховання; соціальні зв'язки і дружні відносини; можливість продовження освіти; житло як одна з ключових проблеми випускників; готовність до виходу на ринок праці; установки і орієнтації на створення власної сім'ї; фізичне здоров'я, психологічне та емоційне самопочуття, доходи і витрати, сім'я та житлові умови.

Запис інтерв'ю: інтерв'юери фіксували відповіді респондентів під час інтерв'ю на диктофон, після чого переносили їх у анкету.. Тексти інтерв'ю було внесено в електронний формат, що дало можливість скласти весь спектр відповідей по кожному запитанню (для випускників інтернатних закладів, ПС та ДБСТ);

ЕКСПЕРТИ

Експертами виступили представники педагогічних колективів інтернатних закладів – директори та класні керівники, соціальні працівники ЦСССДМ, представники міських і обласних органів влади (управлінь освіти та науки, служб у справах дітей), представники громадських організацій, які працюють з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування). Усього було опитано 55 респондентів.

Загальна кількість **відмов** становить 11 випадків. *Серед основних причин:* відсутність листа-дозволу від Міністерства освіти і науки України для проведення опитування; відсутність часу для проведення інтерв'ю, категоричне небажання брати участь в опитуванні.

Запис інтерв'ю: інтерв'ю з експертами національного рівня були записані на диктофон, розшифровані та перенесені в електронний формат.

Кількісний етап дослідження

ВИПУСКНИКИ РІЗНИХ ФОРМ ВИХОВАННЯ

Об'єкт дослідження: учні інтернатних закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, останнього – 2010/2011 року навчання. Усього було опитано 438 учнів з 27 навчальних закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Метод збору інформації: *анкетування методом групового опитування* (шляхом самозаповнення формалізованого запитальника) в навчальній аудиторії з використанням індивідуальних конвертів для кожного учня та групових конвертів на рівні класу. Опитування також можна назвати кластерним, оскільки були охоплені всі члени певної групи, кластера. У даному випадку таким кластером виступив клас.

Географія дослідження: 15 територіально-адміністративних одиниць України – 13 областей (Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Закарпатська, Івано-Франківська, Київська,

Львівська, Одеська, Рівненська, Сумська, Харківська, Херсонська, Черкаська області) та АР Крим і м. Київ.

Характеристика опитаних

Випускники інтернатних закладів. В опитуванні випускників інтернатних закладів взяли участь 110 респондентів (54 юнаки та 56 дівчат) віком від 15 до 26 років. Переважна більшість опитаних (86 осіб) віком від 17 до 22 років, 14 осіб від 23 до 26 років, 10 осіб 15–16 років.

Середній термін проживання в інтернатних закладах становить 7,4 року, (найменший термін, вказаний респондентами, – 1 рік, а найбільший – 17 років). Середній вік респондентів на момент випуску із інтернатного закладу становив 16,5 року. Розподіл по роках виглядає таким чином: у 14 років інтернатний заклад закінчили 5 опитаних; у 15 років – 19 осіб; у 16 років – 30 осіб; у 17 років – 31 особа; у 18 років – 15 осіб; у 19 років – 10 осіб. На момент закінчення школи-інтернату переважній більшості випускників (88 осіб) було менше 18 років.

Колишні вихованці прийомних сімей та ДБСТ. У даному опитуванні взяли участь 25 колишніх вихованців прийомних сімей (8 юнаків та 17 дівчат) віком від 16 до 26 років та 32 колишні вихованці ДБСТ (20 юнаків та 12 дівчат) віком від 15 до 28 років. Середній вік респондентів з числа колишніх вихованців прийомних сімей становить 19,6 років, вихованців ДБСТ – 20,7 року.

Розподіл відповідей щодо терміну проживання у прийомній сім'ї є таким: від 1 до 5 років у ПС проживало 14 осіб, 11 осіб відмітили, що за домівку прийомна сім'я була для них від 6 до 10 років. Щодо вихованців ДБСТ, то більшість опитаних проживала в такій сім'ї до 10 років (23 особи), три особи – від 11 до 15 років, шість осіб проживають більше 16 років.

Потрібно зазначити, що 13 колишніх вихованців прийомних сімей та 10 колишніх вихованців ДБСТ мали досвід проживання в інтернатному закладі для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, тобто мають змогу порівнювати дві форми виховання: як інтернатну, так і сімейну.

Учні випускних класів інтернатних закладів 2010/2011 року навчання. Усього опитано 438 учнів, серед яких хлопці становлять 61%, дівчата – 39%, переважно це учні віком 13–19 років. Найбільше респондентів віком 15–16 років (64%) (див. рис. 3), що відповідає середньому віку випускних 9-х і 10-х класів загальноосвітніх шкіл в Україні.

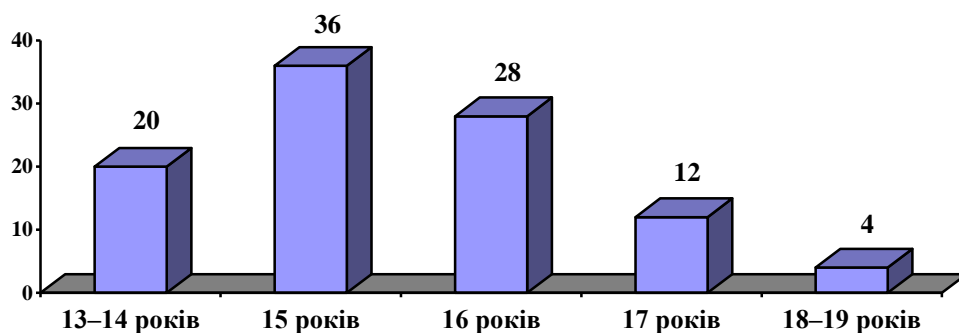

Рис. 3. Віковий розподіл опитаних учнів випускних класів інтернатних закладів, %

З урахуванням середнього віку, більшість учнів живуть в інтернатному закладі з дитинства (8–10 років проживання – 41%), при цьому 72% (315 осіб) опитаних учнів мають одного з батьків; більшість цих дітей (73%, або ж 229 осіб) підтримують з ними зв'язок.

Також з'ясувалося, що в більшості випадків опитані виявилися не єдиними дітьми в сім'ї: 75% вказали на наявність рідних братів та сестер. З ними респонденти підтримують зв'язок набагато частіше, ніж з батьками, – тільки 9% з тих, хто має брата або сестру, не спілкується з ними проти 24% у ситуації з батьками. Така тенденція пояснюється так: у 28% опитаних учнів брати/сестри проживають разом з ними у інтернатному закладі, інші ж 43% опитаних учнів, не зважаючи на те, що проживають окремо від братів/сестер, все ж таки виявляють бажання спілкуватися з ними.

Про існування інших родичів зазначають 65,5% опитаних (підтримують зв'язок з ними майже всі опитані – 87%).

Експерти. До групи експертів увійшли працівники закладів освіти, батьки-вихователі ДБСТ та прийомні батьки, а також представники органів виконавчої влади різного рівня (табл. 3). Переважну більшість складають жінки (46 осіб).

Таблиця 3

Структура опитаних експертів	К-сть	Стаж роботи
Представники міських та обласних органів влади	9	9 років
Представники центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді	8	8 років
Представники громадських організацій	3	13 років
Керівники інтернату	11	19 років
Класні керівники	10	17 років
Батьки-вихователі ДБСТ	5	9 років
Прийомні батьки	6	6,7 років
Представники центральних органів влади (директор Державного департаменту з усиновлення та захисту прав дитини Міністерства у справах сім'ї, молоді та спорту, головний спеціаліст відділу інклюзивної освіти Міністерства освіти і науки України, начальник відділу Державної соціальної служби для сім'ї, дітей та молоді,)	3	10 років
Всього	55	

СТИСЛИЙ ВИКЛАД ОСНОВНИХ РЕЗУЛЬТАТІВ

СОЦІАЛЬНИЙ ПОРТРЕТ ВИПУСКНИКІВ - КОЛИШНІХ ВИХОВАНЦІВ ІНТЕРНАТІВ, ПРИЙОМНИХ СІМЕЙ ТА ДИТЯЧИХ БУДИНКІВ СІМЕЙНОГО ТИПУ

Інтернатна форма виховання

- В опитуванні взяли участь 110 респондентів (54 юнаки та 56 дівчат) віком від 15 до 26 років.
- Середній термін проживання в інтернатних закладах становить 7,4 року. Середній вік на момент випуску із інтернатного закладу становив 16,5 років. 60% випускників на сьогодні вже здобули повну загальну середню або професійно-технічну освіту. Щодо отриманих спеціальностей випускниками під час навчання в школі-інтернаті, то в основному це кваліфіковані робітники легкої промисловості, у сфері будівництва та харчової промисловості. Щодо дівчат, то більшість із них здобувала кваліфікацію швачки, мотальниці ниток тощо.
- Половина випускників вступила в навчальний заклад, який був рекомендований в інтернатному закладі, а саме рекомендація вихователя, вчителя та директора. Інші респонденти зробили самостійний вибір майбутньої спеціальності та подальшого місця навчання.
- Чверть випускників інтернатних закладів мали або мають різноманітні проблеми, пов'язані з навчанням (незадовільний стан здоров'я, нестача коштів, недостатній рівень знань, особиста байдужість до навчання).
- Третини випускників інтернатних закладів підзаробляли під час навчання (на ринку, по господарству, різноробочими, охоронниками тощо) через нестачу коштів на їжу, одяг, інші власні потреби. Розподіл за статтю показав, що підзаробляли в основному хлопці.

Випускники сімейних форми виховання.

- В опитуванні взяли участь 25 колишніх вихованців прийомних сімей (8 юнаків та 17 дівчат) віком від 16 до 26 років та 32 колишні вихованці ДБСТ (20 юнаків та 12 дівчат) віком від 15 до 28 років. Середній вік респондентів з числа колишніх вихованців прийомних сімей становить 19,6 років, вихованців ДБСТ – 20,7 років.
- Термін проживання у прийомній сім'ї – від 1 до 5 років у ПС проживало 14 осіб, 11 осіб відмітили, що за домівку прийомна сім'я була для них від 6 до 10 років. Більшість опитаних вихованців ДБСТ проживала в сім'ї до 10 років.
- 13 колишніх вихованців прийомних сімей та 10 колишніх вихованців ДБСТ мали досвід проживання в інтернатному закладі для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, тобто мають змогу порівнювати дві форми виховання: як інтернатну, так і сімейну.

Учні інтернатних закладів останнього 2010/2011 року навчання.

- Усього опитано 438 учнів, серед яких хлопці становлять 61%, дівчата – 39%, віком 13–19 років.
- Більшість учнів живуть в інтернатному закладі з дитинства (8–10 років проживання – 41%), при цьому 72% опитаних мають одного з батьків; більшість цих дітей підтримують з ними зв'язок.
- З'ясувалося, що в більшості випадків опитані виявилися не єдиними дітьми в сім'ї: 75% вказали на наявність рідних братів та сестер. З ними респонденти підтримують зв'язок набагато частіше, ніж з батьками, – тільки 9% з тих, хто має брата або сестру, не спілкується з ними проти 24% у ситуації з батьками. Така тенденція пояснюється так: у 28% опитаних учнів брати/сестри проживають разом з ними у інтернатному закладі, інші ж 43% опитаних учнів, не зважаючи на те, що проживають окремо від братів/сестер, все ж таки виявляють бажання спілкуватися з ними. Про існування інших родичів зазначають 65,5% опитаних (підтримують зв'язок з ними майже всі – 87% опитаних).

ЖИТЛО ЯК ОДНА З КЛЮЧОВИХ ПРОБЛЕМ САМОСТІЙНОГО ЖИТТЯ

Інтернатна форма виховання

- Серед опитаних випускників інтернатних закладів 50 (з них 20 хлопців та 30 дівчат) зазначили, що в них немає житла, де вони могли б оселитися після випуску з інтернату.
- Щодо типу житла, який сьогодні мають опитані випускники інтернатних закладів, то це: гуртожиток (45 зі 110.), своя окрема квартира (18 зі 110), наймана квартира (12 зі 110), квартира батьків (7 зі 110), квартира родичів (4 зі 110), наймана кімната (6 зі 110), свій будинок (4 зі 110), будинок батьків або родичів (3 зі 110), квартира/будинок знайомих/друзів (4 зі 110). Намагалися вирішувати в подальшому свою житлову проблему 34 випускники інтернатних закладів.

Сімейні форми виховання

- Переважна більшість опитаних випускників сімейних форм виховання (старше 18 років) продовжували проживати в ПС та ДБСТ після досягнення 18 років (32 з 57). Окремо від прийомних батьків після досягнення 18 років проживали 19 з 57 вихованців ПС та ДБСТ. Половина колишніх вихованців сімейних форм (28 з 57) зазначили, що в них було житло, куди б вони могли поселитися після виховання в ПС або ДБСТ. Не пішли жити до батьків (біологічних)/родичів 19 з 57 вихованців, які мали житло після виходу з ПС та ДБСТ. У 28 із 57 випускників сімейних форм виховання не було житла, куди вони могли б заселитися після виховання в ПС або ДБСТ.

- Найбільш незадоволеними місцем проживання є колишні вихованці ДБСТ (11 з 32) та випускники інтернатних закладів (31 зі 110). У цілому кращі умови проживання мають все ж таки колишні вихованці ПС (незадоволені місцем проживання лише 2 з 25 вихованців ПС), оскільки більшість з них залишається проживати після досягнення 18 років з прийомними батьками.

ТРУДОВИЙ ШЛЯХ

Інтернатна форма виховання.

- Професійну підготовку у навчальних закладах отримали 66 зі 110 опитаних випускників інтернатних закладів, але лише половина з них працювали коли-небудь за отриманою спеціальністю. Чверть опитаних змінювали роботу протягом 2005–2010 років. Серед основних причин, які вплинули на рішення залишити попередню роботу: незадовільні умови праці або низьку заробітну плату, краща робота в іншому місці, початок денного навчання з відривом від виробництва (3 з 25).
- Роботу за сумісництвом або іншими видами трудової діяльності (як правило, низькооплачувані види робіт), що дають заробіток, мали майже чверть випускників інтернатних закладів. Деякі випускники вимушені допомагати родичам «за дах над головою та їжу».
- Як зазначили випускники, з пошуком роботи їм допомагають перш за все друзі, знайомі та ЦСССДМ.

Сімейні форми виховання.

- Професійну підготовку в навчальних закладах отримали більше половини вихованців ПС та ДБСТ (32 з 57), але лише чверть з них (13 з 57) працювали коли-небудь раніше за цією спеціальністю.
- Кожний п'ятий опитаний змінював місце роботи через: незадовільні умови праці, заробітну платню, заради кращої роботи в іншому місці; через початок денного навчання з відривом від виробництва; у зв'язку з вагітністю і народженням дитини; через ліквідацію підприємства, скорочення штатів; з причин, пов'язаних із здоров'ям.
- Майже половина вихованців ПС та ДБСТ не мали після закінчення загальноосвітнього навчального закладу жодного основного місця роботи.

УСТАНОВКИ ТА ОРІЄНТАЦІЇ НА СТВОРЕННЯ ВЛАСНОЇ РОДИНИ

Інтернатна форма виховання.

- Плани на створення майбутньої сім'ї у найближчі 2–3 роки має майже половина опитаних випускників.
- Серед основних причин небажання у короткостроковій перспективі створювати сім'ю: необхідність закінчення навчання/отримання освіти, відсутність фінансової незалежності, відсутність власного житла, юний вік, відсутність коханої людини, відсутність стабільності й упевненості в майбутньому.
- Щодо бажаної кількості дітей, то більшість планує мати дві дитини, третина хотіла б мати одну дитину.

Сімейні форми виховання.

- Кожний четвертий опитаний має чоловіка/дружину, але перебуває у зареєстрованому шлюбі лише кожний шостий опитаний
- Планують створити сім'ю в найближчі 2–3 роки половина опитаних вихованців ПС та ДБСТ.
- Серед причин небажання в найближчий час створювати сім'ю: необхідність закінчення навчання/отримання освіти, юний вік, відсутність фінансової незалежності, відсутність стабільності й упевненості у майбутньому, відсутність власного житла, відсутність коханої людини.
- В цілому вихованці сімейних форм виховання орієнтовані на багатодітну родину.

СОЦІАЛЬНІ ЗВ'ЯЗКИ, САМОПОЧУТТЯ ТА ФІЗИЧНЕ ЗДОРОВ'Я

Інтернатна форма виховання

- Діти з інтернатних закладів виховуються «відокремлено», вони практично позбавлені досвіду спілкування з дітьми зі звичайних сімей. Як наслідок соціальної ізоляції, 18 опитаних випускників, вказали, що в них були труднощі зі знаходженням нових друзів, коли вони опинилися за стінами інтернату.
- При виникненні проблем різного плану (на роботі, зі зміною або пошуком роботи, повсякденних, фінансових, в сім'ї, особистих тощо) в середньому третина вихованців інтернатних закладів насамперед сподіваються вирішити їх самостійно, адже окрім себе їм не має на кого розраховувати. При виникненні фінансових проблем кожен п'ятий звертається за допомогою до родичів. Зв'язки з друзями по інтернатному закладу підтримують 85 випускників. Зустрічаються з педагогами та працівниками інтернатного закладу у вільний час 60 опитаних випускників.

- Більшість випускників (81 зі 110) знають, як у цілому склалося життя друзів і приятелів по інтернатному закладу.
- Щодо оцінки стану свого здоров'я, то 67 випускників інтернатних закладів зазначили, що вони мали лише звичайні застудні захворювання; 20 мали і більш серйозні захворювання, травми.
- Серед проблем, які найбільше турбують випускників інтернатних закладів в даний час, – проблеми житла, фінансів, пошуку нормальної роботи, власного здоров'я, поведінка та здоров'я близьких.
- Щодо соціально-психологічного клімату в інтернатному закладі, то трохи більше половини випускників (61 зі 110) оцінили його як «добрий» і лише 9 зі 110 опитаних – як «поганий».
- Ставлення до себе з боку інших вихованців інтернатного закладу як «добре» оцінили 75% випускників. Серед колишніх дев'ятикласників кращі стосунки поміж собою були у хлопців (25 із 41), а серед колишніх одинадцятикласників – поміж дівчатами (25 із 41).

Сімейні форми виховання.

- Вихованці ПС звертаються по допомогу до прийомних батьків, друзів або вирішують їх самостійно. При виникненні фінансових проблем на першому місці стоять прийомні батьки.
- Зв'язки з прийомними батьками підтримують майже всі колишні вихованці ПС та ДБСТ. Зв'язки з іншими вихованцями ПС та ДБСТ підтримують трохи менше респондентів.
- Щодо оцінки стану свого здоров'я, то: 45 з 57 вихованців ПС/ДБСТ мали лише звичайні застудні захворювання; 5 з 57 – мали і більш серйозні захворювання, травми; 5 з 57 респондентів мають хронічні захворювання та недомагання, 1 з 57 опитаних повідомив, що в нього були серйозні захворювання, травми, від яких страждає до цього часу.
- Серед проблем, які турбують вихованців ПС у даний час, – проблеми навчання, пошуку гідної роботи, житла, доля біологічних батьків. До проблем, які турбують вихованців ДБСТ – проблеми взаємин у ДБСТ, житла, фінансів, пошуку високооплачуваної роботи.
- Щодо оцінки соціально-психологічного клімату в ПС, то 50 з 57 вихованців сімейних форм виховання оцінили його як «добрий».

Для дітей з інтернатних закладів великою проблемою є встановлення нових соціальних контактів, оскільки вони фактично проживають у «замкнутій» системі. У сімейних формах виховання дитина має більше знайомих та друзів, вона вміє налагоджувати відносини з іншими людьми.

ДОХОДИ І ВИТРАТИ, ВПОРЯДКОВАНІСТЬ ПОБУТУ

Інтернатна форма виховання.

- Основними джерелами доходів випускники інтернатних закладів назвали: виплати з боку держави – 37%; заробіток на основній роботі – 34%; інші доходи – 25%; заробіток на додатковій роботі, від тимчасових/разових робіт для фірм, організацій або приватних осіб – 15%.
- Розподіл випускників інтернатних закладів за рівнем доходів за останній місяць виглядає таким чином: менше 550 грн. – 15%; 551–900 грн. – 13%; 901–1500 грн. – 28%; 1501–3000 грн. – 24%; більше 3000 грн. – 6%. Отже, половина респондентів наразі отримує дохід у межах від 901 грн. до 3000 грн.
- Значна частина випускників інтернатних закладів відповіли, що вважають для себе достатнім місячний дохід у розмірі: 1001–2000 грн. (20%), 2001–3000 грн. (34%), 3001–5000 грн. (23%).
- Грошові накопичення має третина випускників інтернатних закладів (35 зі 110).

Випускники інтернатних закладів на початку самостійного життя мають проблеми побутового плану та самообслуговування. Навіть після вступу до навчальних закладів вони звертаються по допомогу щодо облаштування свого побуту в гуртожитках. Отже випускники інтернатних закладів виявляються найбільш непристосованими до самостійного життя.

Сімейні форми виховання.

- Основними джерелами доходів вихованців ПС та ДБСТ є: виплати з боку держави (20 з 57), заробіток на основній роботі (16 з 57); заробіток на додатковій роботі, від тимчасових/разових робіт для фірм, організацій або приватних осіб (11 з 57); інші доходи (12 з 57).
- Розподіл вихованців ПС за рівнем доходів за останній місяць перед опитуванням виглядає таким чином: менше 550 грн. – 6 з 25; 551–900 грн. – 5 з 25; 901–1500 грн. – 7 з 25; 1501–3000 грн. – 6 з 25; більше 3000 грн. – 1 з 25.
- Вважають для себе достатнім місячний дохід у розмірі 1000–2000 грн. – 7 вихованців ПС з 25, 2001–3000 грн. – 10 з 25, 3001–5000 грн. – 7 з 25. Грошові накопичення мають 12 з 25 вихованців ПС.
- Розподіл вихованців ДБСТ за рівнем доходів за останній місяць виглядає наступним чином: менше 550 грн. – 3 з 32; 551–900 грн. – 6 з 32; 901–1500 грн. – 8 з 32; 1501–3000 грн. – 10 з 32; більше 3000 грн. – 1 з 32.
- Вважають для себе достатнім місячний дохід у розмірі: 1000–2000 грн. – 9 вихованців ДБСТ з 32, 2001–3000 грн. – 7 з 32, 3001–5000 грн. – 11 з 32. Грошові накопичення має половина вихованців ДБСТ (17 з 32).

Як зазначають експерти, вихованці ПС та ДБСТ більше адаптовані до реалій життя. Під час виховання в родині діти привчаються до роботи, навчаються берегти речі, житло та планувати своє майбутнє. Саме вихованці ДБСТ мають більше за всіх грошових накопичень та менше за всіх боргів.

ПОРУШЕННЯ ПРАВ ДІТЕЙ-СИРИТ ТА ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ

Інтернатна форма виховання.

- Досвід проживання в інтернатному закладі для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування мали майже половина опитаних вихованців ПС та третина вихованців ДБСТ. Якщо порівняти життя в інтернаті та ПС/ДБСТ, то практично всім вихованцям подобалося більше жити в прийомній сім'ї та ДБСТ.
- Майже половина (6 з 13) вихованців ПС, 1 з 10 вихованців ДБСТ і третина випускників сімейних форм виховання (7 з 23) вказали випадки жорстокого ставлення з боку педагогічного колективу.
- Майже третина вихованців сімейних форм вказали на прояви насильства (морального або фізичного) стосовно них з боку педагогічного колективу або з боку інших співробітників школи-інтернату.
- Серед представників педагогічних колективів інтернатних закладів на запитання щодо випадків порушення прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування в інтернатних закладах позитивно відповіли 1 з 11 керівників інтернатних закладів та 2 з 10 класних керівників інтернатних закладів.
- Підтвердили факт жорстокого ставлення, проявів насильства стосовно дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в інтернатних закладах 1 з 9 представників місцевих органів влади, 3 з 8 представників ЦСССДМ, 2 з 3 представників громадських організацій.

Сімейні форми виховання.

- В ПС та ДБСТ зустрічаються поодинокі випадки жорстокого ставлення та прояву насильства з боку прийомних батьків та батьків-вихователів (два випускники зазначили, що прийомні батьки примушували виконувати важку роботу).
- 3 з 9 представників місцевих органів влади, 1 з 8 представників ЦСССДМ зазначили, що їм відомі факти порушення прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які виховувалися в сімейних формах.
- Опитані прийомні батьки ПС (8 з 6) та батьки-вихователі ДБСТ (3 з 5) вказали, що їм відомо про випадки порушення прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які виховувалися в ПС або ДБСТ.

- Назвали відомі їм факти жорстокого ставлення, проявів насильства по відношенню до дітей сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в ПС або ДБСТ 1 з 3 представників громадських організацій, 1 з 9 представників місцевих органів влади.

Виходячи з аналізу наданих відповідей як випускників інтернатних закладів, вихованців ПС та ДБСТ, так і опитаних експертів, можна стверджувати, що проблеми порушення прав дітей існують насамперед в інтернатних закладах.

ГОТОВНІСТЬ ДО САМОСТІЙНОГО ЖИТТЯ В САМООЦІНКАХ

Інтернатна форма виховання.

- Більшість випускників інтернатних закладів (86%) зазначили, ще до закінчення інтернату почали замислюватися над тим, як доведеться влаштувати своє подальше життя. Сподівання щодо отримання бажаної професії були обмежені, деякі випускники вже знали, що їх направлять до ПТНЗ, а деякі взагалі не хвилювалися з приводу цього. Почуття неспокою та страху за кілька місяців до закінчення інтернатного закладу відчувала половина випускників.
- Переважна більшість представників педагогічних колективів інтернатних закладів (14 з 21) вважають, що хлопці та дівчата по-різному сприймають серйозність самого факту початку самостійного життя. Хлопці ставляться до питання самостійного життя більш поверхово, але також переживають, хто про них буде піклуватися.
- Серед основних мрій опитаних випускників такі: мати власне житло, створити хорошу сім'ю, наявність хорошої роботи/гарного заробітку, мати власний автомобіль, здобути освіту.

Більшість експертів з числа представників органів влади, ЦСССДМ, громадських організацій вважають, що в більшості випадків життя випускників інтернатних закладів не складається, в основному всі вступають у ПТНЗ та отримують робітничі спеціальності.

Сімейні форми виховання

- Сподіваються створити хорошу сім'ю – 21 з 57 випускників сімейних форм виховання; про власне житло мріють – 21 з 57; знайти хорошу роботу та гарно заробляти хочуть 15 з 57 опитаних; про власний автомобіль 11 з 57 вихованців ПС/ДБСТ. Лише закінчення навчання/отримання освіти не стоїть як найбажаніша мрія – про це згадують лише по 2 вихованці ПС та ДБСТ.
- Чверть вихованців ПС та ДБСТ (15 з 57) вказали, що існує різниця в тому, як влаштовується в житті вихованець залежно від того, хлопець це чи дівчина. 10 з 15 респондентів вважають, що саме хлопцю легше влаштувати своє життя.
- Більшість дітей після досягнення ними повноліття залишаються й надалі проживати у ПС та ДБСТ.

Подальша доля випускників інтернатних закладів, вихованців ПС та ДБСТ складається по-різному, безумовно вона залежить від особистих якостей дитини, набутого досвіду, вміння пристосуватися до нових життєвих обставин, а найголовніше – всебічної підтримки з боку дорослих.

ІНТЕРНАТНА ТА СІМЕЙНІ ФОРМИ ВИХОВАННЯ: ОСНОВНІ ПЕРЕВАГИ ТА НЕДОЛІКИ

- Практично всі експерти зазначили, що інтернатна форма виховання має недоліки або проблемні місця.
- Що стосується інтернатних закладів, то надмірна опіка дітей не може підготувати їх до подальшої соціалізації. При інтернатній формі виховання в дітей формується занижена самооцінка, як правило, вони мають масу невирішених емоційних проблем.
- Одне з найбільш слабких місць інтернатної системи – це проблема переходу вихованців до самостійного життя. Діти в інтернатних закладах зазвичай не готові до дорослого життя, ба перебувають в “теплих умовах”. Ці діти знаються на своїх правах, але як у подальшому їх захищати, як само реалізовуватися – вони не знають.
- Діти, які виховувалися у ПС та ДБСТ, виявилися більш підготовані до самостійного життя, до створення власних сімей. Є певні складнощі щодо ретельного відбору майбутніх прийомних батьків. Однак, в більшості випадків саме сімейні форми виховання надають більше стартових можливостей для дитини, її подальшої соціальної адаптації. Дитина готується до самостійного життя щоденно. Її самооцінка та значимість свого «Я» в родині зростають. Прийомні батьки та батьки-вихователі намагаються донести до дітей, що родина – це головне у житті.

Отже, за всіма характеристиками сімейні форми виховання є такими, що найбільше відповідають інтересам дитини.

УЧНІ ВИПУСКНИХ КЛАСІВ ІНТЕРНАТНИХ ЗАКЛАДІВ: НА ПОРОЗІ САМОСТІЙНОГО ЖИТТЯ

Життєві плани та реалії життєвого шляху

- Проведене дослідження показало, що серед життєвих планів на найближчі 2–3 роки у більшості опитаних на першому місці виявилось продовження навчання і здобуття освіти – 85%. Кожен десятий планує знайти роботу в цей період.
- На запитання про те, ким респонденти бачать себе в подальшому, кожен четвертий відповів, що не може уявити себе майже через 10 – 15 років, оскільки зовсім не має соціального досвіду.
- На перше місце у життєвих цілях і хлопці, і дівчата відповідно до рангу важливості ставлять навчання і здобуття освіти, а на друге – досягнення професійної кар'єри.
- Стосовно репродуктивних орієнтацій, 83% учнів інтернатних закладів останнього року навчання орієнтовані на створення одно-/дводітних сімей: кожен десятий планує створити багатодітну сім'ю.
- Замислюватися про те, що після закінчення інтернатного закладу доведеться влаштувати своє життя, опитані почали в основному в 13–15 років. Найскладнішим для опитаних бачиться отримання власного житла (61%) та працевлаштування (47%), найпростішим для третини опитаних – продовження навчання. Дівчата в влаштуванні свого життя бачать набагато більші труднощі, ніж хлопці.

Отримані дані дозволяють стверджувати, що для учнів випускних класів інтернатних закладів головним є певний страх перед майбутнім, викликаний переходом у самостійне життя, де дбати про себе, приймати рішення та планувати своє подальше життя потрібно буде самим, без будь-якої допомоги.

Продовження навчання

- У необхідності здобуття освіти учні випускних класів інтернатних закладів бачать перспективу в подальшому житті. Більш 95% хлопців і дівчат заявили, що планують продовжити навчання після школи.
- З опитаних учнів, котрі збираються вчитися далі, майже 51% планують поступити в ПТНЗ і технікуми, до ВНЗ планують поступати 35% опитаних, кожний сьомий з респондентів, що планують вчитися надалі, ще не визначився з містом навчання.
- Серед професій, які обрали для себе респонденти, переважають саме робітничі професії. У 48% хлопців найбільш популярними виявилися професії механіка, електрозварника, автослюсаря, столяра, будівельника, маляра, водія, тракториста, кухаря, кондитера. Для 35% дівчат привабливими є професії кухаря, кондитера (9%); медпрацівника, фармацевта (8%); косметолога, перукаря, учителя, міліціонера (18%). Кожний п'ятий з хлопців і кожна третя з дівчат не змогли дати відповідь.

- Майже 60% опитаних зазначають про рекомендації щодо вступу в той чи інший навчальний заклад і вибір спеціальності з боку вихователів інтернатного закладу. Самостійно обрали навчальний заклад і спеціальність 46% учнів випускних класів шкіл-інтернатів. 70% опитаних кажуть, що йдуть навчатися в певний навчальний заклад через житло, яке вони отримують у разі навчання.
- Тестування щодо профорієнтації проходили 45% респондентів, а за час навчання в інтернатному закладі отримав спеціальність кожний четвертий з усіх опитаних. В основному це робітничі спеціальності за якими планують працювати 36% хлопців і 34% дівчат.

Отже, подальше навчання для майбутніх випускників є досить важливим. Навчання дає можливість не тільки здобути певну професію, а й дає можливість перший час після випуску мати тимчасове житло.

Місце проживання

- Однією з найбільш гострих у житті випускників інтернатних закладів є проблема житла, тобто місця проживання після закінчення навчального закладу. Як з'ясувалося, житло, куди опитані можуть повернутися після закінчення інтернатного закладу, мають 63% респондентів. Серед тих, хто не планує повертатися до свого житла, кожний третій пояснив, що для них це є проблемою, однак вказати суть проблеми не змогли 67% хлопців і 14% дівчат.
- Відсутність житла є проблемою для будь-якої людини. Тому питання пошуку житла після випуску з інтернатного закладу є найбільш проблематичним для 33% опитаних. Коли з цим питанням стикається фактично дитина (адже переважна більшість випускається з інтернатних закладів у 14—16 років), це може призвести до непередбачуваних наслідків.

Підготовка до самостійного життя

- Більшість опитаних учнів вказали, що в їхньому інтернатному закладі велася їх підготовка до самостійного життя.
- Основна маса випускників (майже 90%) заявили, що мають достатньо знань про свої громадянські права і обов'язки; знають, куди потрібно звертатися в разі потреби медичної допомоги; куди звертатися по допомогу правоохоронних органів; як організувати свій побут; в курсі, куди слід звертатися по соціальну допомогу; як купувати продукти та інші речі на ринках і в магазинах; куди звертатися по юридичну допомогу; про порядок оплати комунальних послуг.
- Серед основних труднощів, з якими можливе зіткнення після закінчення інтернатного закладу, опитані учні називають: вступ до навчального закладу (кожний третій з опитаних); пошук роботи/грошей (кожний п'ятий); відсутність житла (16%); труднощі, пов'язані із самостійним

життям тощо. Про те, що труднощів не виникне, вказали 5% опитаних, ще 15% було важко відповісти на запитання.

Таким чином, можемо казати про те, що ті діти, яким важко уявити можливі труднощі, ще не готові до самостійного життя, адже з труднощами після закінчення певного життєвого етапу так чи інакше стикаються всі люди. Таким учням необхідно приділити особливу увагу через залучення додаткових заходів. Зазначені заходи допоможуть майбутнім випускникам почуватися впевненіше на початку самостійного життя.

Життя в інтернатному закладі

- Переважна більшість (майже 80%) опитаних вихованців наступного року випуску задоволені стосунками з однолітками, викладачами і вихователями, що може свідчити про сприятливий клімат усередині освітньо-виховних установ.
- Разом з тим, випускники розповіли про численні факти поганого ставлення дорослих до дітей, у тому числі й насильства. Так кожен шостий опитаний учень випускних класів інтернатних закладів не зміг оцінити ставлення до себе педагогів і учителів, 4% опитаних висловили думку про негативне ставлення до себе з боку педагогічного і виховного складу інтернатного закладу, кожний десятий відмовився від відповіді.
- Соціальна адаптація дитини, вироблення соціальних норм і правил поведінки безпосередньо залежить від середовища, в якому вона виховується. 80% опитаних показують, що стосунки як між працівниками інтернатного закладу і дітьми, так і вихованців між собою в цілому хороші. Більшість випускників відповіла, що на теми, які їх хвилюють, хлопцям та дівчатам найлегше поговорити з психологом інтернатної установи або однолітками; з вихователями та медпрацівниками; з батьками і братами/сестрами. Якщо виникають проблеми з навчанням, вихованці звертаються до вчителів, вихователів (64%); проблеми, що виникають зі здоров'ям, учні довіряють медичним працівникам (77%); якщо виникають проблеми у взаємостосунках з іншими вихованцями – звертаються до психолога (28%); із повсякденними проблемами звертаються до друзів і у рідкісних випадках – до батьків чи родичів (14%).

Отже, у разі потреби вихованці інтернатних установ, перш за все, звертаються до педагогічного колективу, потім, залежно від ситуації, до психологів і друзів по інтернатному закладу. Досить рідко ті учні, які мають батьків та інших родичів, звертаються до них. Можливо, низький рівень довіри до батьків і родичів можна пояснити суб'єктивними чинниками, які підірвали авторитет сім'ї, а саме особистою життєвою історією, внаслідок якої дитина опинилася в інтернатному закладі.

Дружні стосунки та соціальні зв'язки мешканців інтернатних закладів

- Якщо говорити про дружні відносини і соціальні зв'язки, то вони закладаються в інтернатних закладах серед учнів в тих групах, де хлопці і дівчата не тільки навчаються, а й живуть разом. В

основному, це невеликі за чисельністю групи, що налічують від 11 до 20 осіб. Про такі групи зазначили 65% опитаних учнів випускних класів інтернатних закладів.

- Основна маса респондентів має чотирьох і більше друзів як серед хлопців, так і серед дівчат: 67% опитаних зазначили, що мають таку кількість друзів серед хлопців, та 56% – серед дівчат.
- 96% хлопців і 98% дівчат планують зустрітися зі своїми друзями/подругами або іншими вихованцями після випуску з інтернатного закладу.
- Насторожує проблема відсутності у декотрих вихованців навіть хоча б одного товариша/подружки, як серед дівчат (11%), так і серед хлопців (6%). Із цієї категорії майбутніх випускників 1% не хоче після випуску бачити своїх товаришів з інтернатного закладу.
- Щодо зустрічей з педагогами, вихователями та іншими співробітниками інтернатного закладу, опитані учні у 87% випадків дають позитивну відповідь. Однозначно відмовляються від майбутніх зустрічей з педколективом (9% хлопців та 7% дівчат). А серед тих, хто ще не визначився майже кожний десятий хлопець.

Фізичне здоров'я та моральне самопочуття

- 60% опитаних респондентів вважають, що мають стабільний стан здоров'я і особливого дискомфорту не відчують.
- Водночас, 16% опитаних вказали, що у них були серйозні захворювання, які вдалося вилікувати, а кожний десятий з майбутніх випускників вказує на наявність у нього серйозних хронічних захворювань і травм, які на сьогоднішній день не вдалося вилікувати. З вищезазначених респондентів 2% є інвалідами.
- Кожен одинадцятий учень інтернатного закладу не знає про стан свого здоров'я або не цікавиться ним.
- Найбільш стійкими до нервових потрясінь виявилися хлопці. Серед опитаних хлопців тільки 12% досить часто переживають такі стани проти 18% серед дівчат. 68,5% із загального числа опитаних майбутніх випускників вважають себе щасливими.
- Попри можливі труднощі, з якими можуть зіткнутися майбутні випускники інтернатних закладів, вони, усе ж таки, покладають великі надії на майбутнє. Про це свідчить наявність мрії у 90% респондентів. Їхні мрії різні: про здобуття освіти і професії, про пошук роботи, яка добре оплачується, про створення своєї сім'ї і придбання власного житла, щоб життєві плани збулися і була можливість чогось досягти в цьому житті.
- Однак кожний десятий з майбутніх випускників взагалі не має ніяких мрій.

РОЗДІЛ 1. ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ВИПУСКНИКІВ ІНТЕРНАТНИХ ЗАКЛАДІВ, ВИХОВАНЦІВ ДИТЯЧИХ БУДИНКІВ СІМЕЙНОГО ТИПУ ТА ПРИЙОМНИХ СІМЕЙ

1.1. Продовження навчання

Інтернатна форма виховання. Якщо взяти до уваги, що половина з опитаних випускників інтернатних закладів поки що продовжує навчатися (як у ПТНЗ, так і ВНЗ), спробуємо узагальнити, яку освіту на момент опитування вони встигли здобути.

Переважна більшість респондентів (60%) на сьогодні вже здобула повну загальну середню або професійно-технічну освіту. Інші випускники інтернатних закладів мають такі освітні рівні: 25% – базова загальна середня освіта; 7% – базова вища освіта; 8% – повна вища освіта.

Розподіл відповідей респондентів щодо їхнього освітнього рівня в залежності від того, скільки класів вони закінчили (9 або 11), показав, що повну вищу освіту наразі змогли здобути лише випускники 11 класів, також майже удвічі їх більше серед тих, хто встиг здобути базову вищу освіту. Що стосується отримання повної загальної середньої або професійно-технічної освіти, то тут перевага випускників 11-х класів над випускниками 9-х класів незначна.

Серед 110 опитаних випускників шкіл-інтернатів 27 осіб мають базову загальну середню освіту, 66 осіб – повну загальну середню або професійно-технічну освіту, 8 осіб – базову вищу освіту, 9 осіб – повну вищу освіту.

Лише 19 респондентів зазначили, що вони могли відвідувати загальноосвітню школу неподалік інтернатного закладу, всі інші – закінчили школу-інтернат. Аналіз розподілу відповідей респондентів на це запитання в залежності від того, скільки класів вони закінчили (9 або 11) показав, що лише 10 з 50 учнів 11 класів та 9 з 60 учнів 9 класів серед опитаних випускників інтернатних закладів змогли відвідувати звичайну загальноосвітню школу.

Під час навчання в школі-інтернаті 24 зі 110 опитаних випускників змогли отримати спеціальну професійну підготовку. Таку профпідготовку змогли отримати як дівчата (14), так і хлопці (10). Аналіз розподілу відповідей респондентів на це запитання в залежності від того, скільки класів вони закінчили, також не показав суттєвої різниці, тобто майже чверть як учнів 9 класів, так і учнів 11 класів серед опитаних випускників інтернатних закладів змогли отримати спеціальність під час навчання в школі-інтернаті. Серед усіх опитаних дівчат з числа випускників інтернатних закладів змогли отримати спеціальність під час навчання в школі-інтернаті 25%, тоді як серед хлопців – 18%.

Що стосується отриманих спеціальностей випускниками під час навчання в школі-інтернаті, то в основному це кваліфіковані робітники легкої промисловості (12 з 24), у сфері будівництва (6 з 24) та харчової промисловості (2 з 24). Щодо дівчат, то більшість із них здобувала кваліфікацію у сфері легкої промисловості (швачка, мотальниця ниток та ін.). Майже однакова кількість хлопців та дівчат здобували кваліфікації робітників у сфері будівництва та у сфері харчової промисловості.

Задоволені отриманою спеціальністю більше третини респондентів (10 з 24), але двоє опитаних мріють про іншу спеціальність (2 з 24), деякі залишилися незадоволеними (3 з 24).

- *Без мого відома в останній рік навчання мене перевели на іншу спеціальність (чоботар) (хлопець, 18 років, прожив в інтернатному закладі 9 років, закінчив 9 класів, проживає у своїй окремій квартирі, м. Бахчисарай).*

Проаналізуємо також детальніше освітні орієнтації випускників інтернатних закладів в залежності від того, скільки класів вони закінчили – 9 або 11.

Трохи більше половини з числа опитаних випускників інтернатних закладів (60 зі 110) закінчили 9 класів. Переважній більшості з них було 15–16 років (74%). Частка 14-річних становила 8%, 17-річних – 15%, 18-річних – 1,5%, 19-річних – 1,5%. Майже всі (55 з 60), хто здобув базову загальну середню освіту, продовжили подальше навчання.

Більшість продовжила здобувати освіту в коледжі, ліцеї та технікумі (35 з 55), інші – у ПТНЗ (18 з 55). В основному це освітньо-кваліфікаційний рівень «кваліфікований робітник», зокрема у сферах будівництва (17 з 55), сантехнічного або технічного профілю (13 з 55), харчової промисловості (7 з 55); легкої промисловості (4 з 55) та ін.

Не захотіли продовжувати навчання **після 9 класу** 5 з 60 випускників інтернатних закладів:

- *Не хотіла навчатися далі, мені не дано (дівчина, 18 років, 10 років прожила в інтернатному закладі, закінчила 9 класів, має свою окрему квартиру, м. Бахчисарай).*
- *Треба було працювати (хлопець, 20 років, виховувався в інтернатному закладі 9 років, закінчив 9 класів, зараз проживає у своїй окремій квартирі, м. Бахчисарай).*
- *Вступила, але покинула через 3 місяці. З'явився хлопець і він забрав мене до своїх батьків (дівчина, 20 років, виховувалася в інтернатному закладі більше 5 років, закінчила 9 класів, зараз мешкає у своїй окремій квартирі, смт. Молодіжне, АР Крим).*

Не захотіли продовжувати навчання **після 11 класу** 2 з 50 випускників інтернатних закладів:

- *Не пройшла туди, куди хотіла, потрібні гроші (дівчина, 18 років, виховувалася в інтернатному закладі 9 років, закінчила 11 класів, м. Кам'янка, Черкаська обл.).*

Трохи менше половини з числа опитаних випускників інтернатних закладів (50 зі 110) закінчили 11 класів. Переважній більшості з них було 17–18 років (72%). Практично всі (48 з 50), хто здобув повну загальну середню освіту, продовжили подальше навчання.

Половина з них змогла поступити у інститути, академії, університети (25 з 48). Майже третина – у коледжі, ліцеї, технікуми (14 з 48). 9 з 48 опитаних продовжили навчання у ПТНЗ. Більше половини опитаних випускників інтернатних закладів, що закінчили 11 класів, здобули або ще здобувають різні освітньо-кваліфікаційні рівні (молодшого спеціаліста, бакалавра, спеціаліста, магістра) у різноманітних сферах (педагоги, психологи, перекладачі, соціологи, інженери, технологи, менеджери, бухгалтери, юристи та ін.).

Випускники інтернатних закладів, які продовжили навчання після закінчення 9 або 11 класів, в основному усвідомлювали необхідність і важливість освіти як для подальшого життя, так і самовдосконалення.

- *Без професії зараз не можна жити, адже треба заробляти кошти* (дівчина, 19 років, 11 років виховувалася в інтернатному закладі, закінчила 11 класів, зараз проживає у найманій квартирі, м. Шпола, Черкаська обл.).
- *Без диплома нікому не потрібен* (дівчина, 19 років, 7 років виховувалася в інтернатному закладі, закінчила 9 класів, зараз проживає у власному будинку, с. Червона Слобода, Черкаська обл.).
- *Мені хотілось вчитись* (хлопець, 21 рік, 4 роки виховувався в інтернатному закладі, закінчив 9 класів, с. Харківці, Київська обл.).
- *Щоб розвиватись, рости в суспільстві* (дівчина, 21 рік, 5 років виховувалася в інтернатному закладі, закінчила 11 класів, м. Кривий Ріг).

Але деякі респонденти вказали, що їм було просто нікуди йти після закінчення школу-інтернату, і вони погодилися на навчальний заклад/спеціальність, де є гуртожиток (71 зі 110 опитаних вказали на те, що під час подальшого навчання проживали в гуртожитку).

- *Мені сказали, що в інтернаті немає 10 класу і треба йти в ПТНЗ* (хлопець, 19 років, 1,5 року виховувався в інтернатному закладі, закінчив 9 класів, зараз проживає на квартирі у родичів, м. Дніпропетровськ).
- *Було місце для проживання хоча б на два роки* (хлопець, 20 років, 9 років виховувався в інтернатному закладі, закінчив 9 класів, зараз поживає в гуртожитку, м. Бородянка, Київська обл.).
- *Нікуди було йти, інтернат закінчила, директор викликав і запропонував йти в училище, де є гуртожиток* (дівчина, 21 рік, 9 років виховувалася в інтернатному закладі, закінчила 9 класів, зараз проживає у квартирі знайомих, м. Одеса).

Половина випускників вступила в навчальний заклад, який був рекомендований в інтернатному закладі. Насамперед, це були вихователі (25 з 57), вчителі (12 з 57) або директори (12 з 57). Інші респонденти вважають, що вони змогли самостійно обрати майбутню спеціальність та подальше місце навчання. Також деякі випускники розповіли, що вони обирали навчальний заклад у залежності від того, чи навчаються там їхні друзі по інтернату та чи задоволені вони цим навчанням.

- *У мене був обмежений вибір професії через навчання саме в школі-інтернаті. Мені довелося вчитися на маляра-штукатур, хоча ця професія мені не подобалась* (хлопець, 22 роки, здоровий повністю, закінчив школу-інтернат для дітей-сиріт з особливими потребами ментального розвитку, виховувався там 3 роки, закінчив 9 класів, зараз проживає у власній окремій квартирі, м. Київ).
- *Я не сам, допомагали вихователі з інтернату. Спеціальність мені навіть не подобалась. Просто сказали, що так треба* (хлопець, 21 рік, 5 років виховувався в інтернатному закладі, закінчив 11 класів, зараз проживає в гуртожитку, м. Перечин, Закарпатська обл.).
- *Два друга поступили, і я пішов з ними, щоб не відбиватись від колективу* (хлопець, 17 років, виховувався в інтернатному закладі 3 роки, закінчив 9 класів, зараз проживає в гуртожитку, м. Виноградів, Закарпатська обл.).
- *Сам по каталогу знайшов училище і пішов туди* (хлопець, 19 років, виховувався в інтернатному закладі 3 роки, закінчив 9 класів, зараз проживає в окремій власній квартирі, м. Одеса).

Переважна більшість респондентів, які після закінчення школи-інтернату продовжили здобувати освіту (90 зі 103), задоволені, що навчалися або навчаються саме в обраному ними навчальному закладі.

- *Я був там повністю забезпечений, мав житло та їжу, друзів (хлопець, 17 років, виховувався в інтернатному закладі 3 роки, закінчив 9 класів, зараз проживає у гуртожитку, м. Виноградів, Закарпатська обл.).*
- *Мені все там подобається: і вчителі – вони добрі, турботливі; сокурсники – хороші. Я з ними дружу, деякі проявляють підтримку, допомогу (дівчина, 18 років, виховувалася в інтернатному закладі 2 роки, закінчила 9 класів, зараз проживає у гуртожитку, м. Київ).*
- *Вважаю його престижним (дівчина, виховувалася в інтернатному закладі 10 років, закінчила 11 класів, зараз проживає у своїй окремій квартирі, м. Дніпропетровськ).*

Але 13 зі 103 опитаних залишилися незадоволеними навчальним закладом.

- *Гуртожиток поганий, низька стипендія, погано годували. Стипендію на руки не давали, на ці гроші організували харчування. Ми просили, щоб нам краще давали гроші, на них ми б краще харчувались, але директор нам відмовив (хлопець, 17 років, виховувався в інтернатному закладі 3 роки, закінчив 9 класів, зараз проживає у гуртожитку, м. Виноградів, Закарпатська обл.).*
- *У будівельному училищі мені не подобалося вчитися. Ставлення одногрупників, педагогів, майстрів до нас (вихованців інтернату) було дуже поганим. Я ніколи не хотіла бути малярем-штукатуром. Я вважаю для себе принизливим бути малярем, коли я могла б стати вчителькою, бо бажання і здібності до цього були (дівчина, 21 рік, виховувалася в інтернатному закладі 10 років, закінчила 9 класів, зараз проживає у своїй окремій квартирі, м. Київ).*

Чверть випускників інтернатних закладів мали або мають різноманітні проблеми, пов'язані з навчанням (незадовільний стан здоров'я, нестача коштів, недостатній рівень знань, особиста байдужість до навчання).

- *Не вистачає на життя, одяг (дівчина, 18 років, виховувалася в інтернатному закладі 3 роки, закінчила 9 класів, зараз проживає у гуртожитку, м. Сімферополь).*
- *Рівня знань не вистачає (хлопець, 21 рік, виховувався в інтернатному закладі 10 років, закінчив 9 класів, зараз проживає в гуртожитку, м. Одеса).*
- *На першому курсі було важко перебудуватися з одних методів навчання на інші (дівчина, 23 роки, виховувалася в інтернатному закладі 8 років, закінчила 11 класів, зараз знімає квартиру, м. Кривий Ріг).*
- *Хотіли відрахувати з першого курсу за погану поведінку, але я потім виправився (хлопець, 19 років, виховувався в інтернатному закладі 3 роки, закінчив 9 класів, зараз проживає в окремій власній квартирі, м. Одеса).*
- *Мені було нецікаво навчатись (хлопець, 19 років, виховувався в інтернатному закладі 5 років, закінчив 9 класів, зараз проживає в гуртожитку, м. Перечин, Закарпатська обл.).*

Нестача коштів на їжу, одяг, інші власні потреби змушувала третину випускників інтернатних закладів підзаробляти під час навчання (на ринку, по господарству, різноробочими, охоронниками тощо). Це відбувалося в основному тоді, коли був вільний час та траплявся «підзаробіток» – кожного дня, один раз на місяць, влітку на канікулах та ін. Якщо серед випускників 9 та 11 класів невелика різниця у розподілі відповідей на це запитання (до речі, на користь респондентів, які закінчили 11 класів), то розподіл за статтю показав, що хлопців, які підзаробляли під час навчання, у два рази

більше, ніж дівчат. Розподіл за статтю показав, що підзаробляли в основному хлопці – як серед колишніх дев'ятикласників (81%), так і колишніх одинадцятикласників (57%).

Утиски під час навчання через те, що вони – діти-сироти, відчували 8% випускників інтернатних закладів (переважно – хлопці). Розподіл відповідей респондентів на це запитання анкети свідчить, що ця проблема насамперед стосується хлопців та випускників, які закінчили 9 класів. Але більш відвертими під час опитування були саме дівчата. Більшість хлопців не захотіли про це розповідати майже нічого.

- *Були такі студенти, які не розуміли, що то є, коли ти не така багата, що то є, коли в тебе немає батьків* (дівчина, 19 років, випускниця інтернату (10 років), закінчила 11 класів, проживає в гуртожитку, м. Тарасівка, Київська обл.)
- *Вчителі дорікали: ось ви сироти отримуєте стипендію, а у нас самих маленька зарплатня, ми працюємо і не маємо грошей, а вам держава просто так платить.* (хлопець, 17 років, випускник інтернату (3 роки), закінчив 9 класів, проживає у гуртожитку, м. Виноградів, Закарпатська обл.)
- *Нас вважали злодюгами. Існував стереотип: якщо ти сирота, з інтернату, то ти – злодюжка. Ми змушені були навіть з кулаками доводити, що ми не злодії, а нормальні дівчата, що маємо право на життя так само, як і всі інші. Вчителі в училищі нас теж ображали. Називали нас сирітниками, принижували нас. Годували нас один раз на день, стипендію нам не видавали, майстри нічим нам не допомагали.* (дівчина, 21 рік, випускниця інтернату (10 років), закінчила 9 класів, проживає у своїй окремій квартирі, м. Київ)

Сімейні форми виховання⁷. Якщо взяти до уваги, що половина з опитаних вихованців ПС та ДБСТ поки що продовжує навчання, спробуємо узагальнити, яку освіту на момент опитування вони встигли здобути.

Більше половини колишніх вихованців ПС та ДБСТ (33 з 57) вказали, що вони мають повну загальну середню або професійно-технічну освіту. Інші опитані здобули базову вищу освіту (11) та базову середню освіту (9).

Серед випускників сімейних форм виховання майже половина (25 з 57) закінчили 11 класів і продовжили навчання у ВНЗ I-II рівнів акредитації або у ВНЗ III-IV рівні акредитації (по 16 осіб з 35). Ті, хто закінчив 9 класів (22 з 57), також продовжили навчання – переважно у ВНЗ I-II рівнів акредитації (20 з 22).⁸

- *Я ж не міг залишитися на шиї у своїх опікунів. Мені потрібно було освоїти якусь професію. Мені запропонували освоїти професію оператора друку, щоб потім до своїх знайомих на фірму на роботу* (хлопець, вихованець ПС, 24 роки, закінчив 11 класів, м. Київ).
- *Батьки настояли* (дівчина, вихованка ПС, 23 роки, закінчила 11 класів, м. Тальне).
- *Хочу отримати гарну роботу з високою заробітною платнею, щоб забезпечити себе та свою майбутню сім'ю* (хлопець, вихованець ПС, 21 рік, закінчив 9 класів, с. Красилівка).

⁷ Нині в Україні є визнаними такі форми сімейного виховання: опіка та піклування, усиновлення, ПС, ДБСТ. У даному звіті йдеться лише про вихованців ПС та ДБСТ.

⁸ Серед опитаних по одному респонденту продовжили навчання в ПТНЗ та ВНЗ III-IV рівнів акредитації.

Лише 2 вихованці ПС після закінчення 11 класів не продовжили навчання.

▪ Слабкі були знання, які я здобула у школі, і я не готувалася йти далі вчитися...і тому вирішила працювати (дівчина, 18 років, вихованка ПС, до цього проживала в інтернатному закладі 4 роки.). Зараз дівчина шкодує про це: «...бо у школі могла працювати більше і тоді могла би продовжувати навчання». Якщо б можливо було повернути час, то в дівчини ставлення до навчання «...було б кращим та серйознішим, і більш прикладала би зусиль, щоб скласти добре іспити».

Колишні вихованці ПС та ДБСТ, які закінчили 9 класів, назвали такі свої спеціальності: кваліфіковані робітники сантехнічного, технічного профілю (6 з 22), кваліфіковані робітники харчової промисловості (5 з 22); кваліфіковані робітники сфери транспорту (2 з 22); респонденти, що закінчили 11 класів, обрали для себе такі спеціальності: педагоги, викладачі з вищою освітою (5 з 33); кваліфіковані робітники фінансової сфери (3 з 33); кваліфіковані робітники харчової промисловості (3 з 33); кваліфіковані робітники сфери транспорту (3 з 33); кваліфіковані робітники сільського господарства (3 з 33); фахівці у сфері мистецтва (2 з 33); спеціалісти у фінансовій сфері (2 з 33); медичні працівники з вищою освітою (2 з 33).

▪ З рекомендаціями мами-виховательки. Вона вважала, що у мене є потенціал навчатися у вищому навчальному закладі (хлопець, вихованець ДБСТ, 28 років, закінчив 11 класів, м. Київ).
▪ Я хотіла мати вищу освіту. Мені здавалося, що до людей з вищою освітою краще ставляться. І легше знайти роботу (дівчина, вихованка ДБСТ, 22 роки, закінчила 11 класів, м. Ужгород).
▪ Без освіти та спеціальності в житті буде дуже тяжко. Немає спеціальності, то немає як заробити собі на життя, адже ти не будеш жити у дорослих на шиї (дівчина, вихованка ДБСТ, 15 років, закінчила 9 класів, Корсунь-Шевченківський р-н.).

Половина колишніх вихованців як ПС (11 з 25), так і ДБСТ (18 з 32) зазначили, що обрати навчальний заклад їм допомогла саме сім'я, інші вважають, що обрали його самостійно. Головне те, що майже всі вихованці ПС (22 з 25) та ДБСТ (30 з 32) задоволені, що навчаються саме в цьому закладі.

▪ При вступі я дуже хвилювалася, тому що думала, що мене не приймуть на навчання, але мене всі так підтримували, що я набула впевненості в собі. Навчальний заклад дуже подобається, у мене пов'язані з ним великі надії (дівчина, вихованка ПС, 18 років, м. Черкаси).
▪ Мені подобається мій навчальний заклад, тому що він 7-й в рейтингу всіх престижних закладів України. Тут навчаються справжні патріоти, мені прививають справжню любов до історії. Я рухаюсь вперед і мені дуже цікаво (дівчина, вихованка ПС, 19 років, м. Івано-Франківськ.).
▪ Подобається тим, що я можу потім працювати на судні, побачити світ, його розмаїття. Не кожний може працювати на воді, а у мене є така перспектива. Вчителі хороші (дівчина, вихованка ДБСТ, 18 років, м. Київ).
▪ Так. Є можливість побувати за кордоном. Поглибити свої знання, познайомитися з європейською культурою (дівчина, вихованка ДБСТ, 22 роки, м. Ужгород).
▪ В майбутньому хочу бути фермером, тому знання, які я отримую в технікумі, мені дуже потрібні (дівчина, вихованка ДБСТ, 17 років, с. Сичавка).
▪ Мало дає ВНЗ практичних навиків...Я думала, що буду у ВНЗ шити більше, а там тільки лекції, а практики мало (дівчина, вихованка ДБСТ, закінчила 11 класів, 21 рік, м. Мукачів).

Проблеми, пов'язані з навчанням, відчували менше третини вихованців сімейних форм виховання (15 з 57).

- *Недостатня підготовка по шкільній програмі (математика і фізика у мене погано йшли). Нестача спілкування зі звичайними дітьми Вчитися було цікаво, у мене з'явилося багато друзів (дівчина, вихованка ПС, 4 роки проживала у ПС, але 4 роки до цього – в інтернатному закладі; закінчила 9 класів, 22 роки, м. Краматорськ).*
- *Фінансові проблеми, бо залишився на комерційній формі навчання. В мене виявилася недостатність базових знань. Але в цілому я задоволений вибраним інститутом (хлопець, вихованець ПС, 19 років, закінчив 9 класів, зараз навчається на економіко-правовому факультеті університету, мешкає у м. Одеса).*
- *Через мою власну неорганізованість. А з предметами все було гаразд (хлопець, вихованець ДБСТ, 19 років, м. Київ).*
- *Матеріал засвоювати було важко, не вистачало шкільної бази (хлопець, вихованець ДБСТ, закінчив 11 класів та поступив спочатку в металургійний технікум, потім продовжив навчання у хіміко-технологічному інституті, 28 років, мешкає у м. Києві).*
- *Я хворіла і змушена була брати академічну відпустку (дівчина, вихованка ДБСТ, проживала у ДБСТ 2 роки, а до цього – 4 роки в інтернатному закладі; хвора на бронхіальну астму; закінчила 11 класів, 21 рік, м. Мукачів).*

Утиски під час навчання через те, що вони діти-сироти, відчували 5 з 57 колишніх вихованців ПС та ДБСТ. На жаль, як і у випадку з випускниками інтернатних закладів, знову виявляється проблема неприйняття соціумом сиріт і заздрість до сирітських грошей.

- *Докори та образи з боку однокурсників (хлопець, вихованець ПС, 22 роки, смт. Жовтневе, АР Крим).*
- *Мій психічний стан, я навіть зверталась до психолога, спочатку мені було дуже важко (дівчина, вихованка ДБСТ, 20 років, навчається на 3 курсі у академії, с. Амурське, АР Крим).*
- *У всіх є батьки, а я ж то в інтернаті, то в прийомній сім'ї (хлопець, вихованець ДБСТ, прожив 3 роки у ДБСТ, але до цього – 10 років у інтернатному закладі, 20 років, м. Люботин).*
- *Мене могли принизити перед групою, бо у мене висока стипендія (це було з боку викладачів), а можливо я не даю стільки знань, скільки мені платять стипендії. Я себе відчувала приниженою (дівчина, вихованка ДБСТ, навчається в державному університеті, 21 рік, м. Мукачів).*

Підзаробляти під час навчання (постійно, один-два роки, один-два рази на тиждень, у літній період, коли були замовлення, час від часу, рідко тощо) доводилося майже третині вихованців ПС та ДБСТ (19 з 57). Серед причин колишні вихованці назвали в основному бажання фінансової незалежності (на особисті потреби, одяг, оплату квартири, лікування та ін.) та бажання допомогти родині, що засвідчує випадки, коли дитина не втрачає зв'язків із батьками.

Прийомні батьки та батьки-вихователі націлюють своїх вихованців на необхідність продовження освіти, а також намагаються допомогти їм у навчанні.

- *Ми допомагаємо Насті закінчити навчання у ВНЗ (прийомні батьки ПС).*
- *Я їм говорю, що вчитися треба добре, щоб закінчити ВНЗ (батьки-вихователі ДБСТ).*
- *У плані освіти питання поставлено добре. Наші вихованці мають можливість вчитися там, де їм хочеться. Вони отримують підвищену стипендію, допомогу від училищ (коледжів), де вони навчаються. Потім вони матимуть можливість отримати освіту у ВНЗ (батьки-вихователі ДБСТ).*

▪ *Випускники сімейних форм виховання продовжують навчання у навчальних закладах тому, що батьки відповідають за них. Вони визначають потреби дітей разом з вихованцем – яку освіту йому потрібно здобувати (представник місцевих органів влади).*

Таким чином, рівень здобуття повної загальної середньої та професійно-технічної освіти серед опитаних випускників інтернатних закладів, вихованців ПС і ДБСТ майже однаковий (більше половини серед усіх цих респондентів уже встигли здобути таку освіту). Але саме на наступних, вищих рівнях освіти (базова вища та повна вища освіта) вихованці сімейних форм мають кількісну перевагу: 12 з 57 випускників ПС та ДБСТ і 17 із 110 випускників інтернатних закладів. Отже, майже кожен п'ятий із вихованців ПС та ДБСТ вже має вищу освіту (для порівняння: у випускників інтернатів – майже кожен шостий).

Порівняння співвідношень випускників 9 та 11 класів серед загальної кількості респондентів інтернатної та сімейних форм виховання свідчить, що більше половини вихованців ПС та ДБСТ (35 із 57) після закінчення школи мали повну загальну середню освіту (закінчили 11 класів). На противагу цьому, більше половини випускників інтернатних закладів (60 зі 110) після закінчення школи мали лише базову загальну середню освіту (тобто закінчили лише 9 класів).

Щодо продовження навчання після закінчення школи (9 та 11 класів), то майже всі колишні вихованці сімейних форм виховання (55 із 57) вказали, що вони вступили до ВНЗ різних рівнів акредитації, щоб отримати відповідні освітньо-кваліфікаційні рівні (молодший спеціаліст, бакалавр, спеціаліст або магістр). Серед випускників інтернатних закладів ситуація виглядає дещо по-іншому: після закінчення 9 або 11 класів 74 зі 110 опитаних продовжили здобувати освіту у ВНЗ, а чверть респондентів (27 зі 110) поступили до ПТНЗ, щоб отримати освітньо-кваліфікаційний рівень «кваліфікований робітник».

На особливу увагу заслуговує також бажання респондентів сімейних форм виховання продовжити навчання після закінчення, адже тільки 2 особи з 57 не продовжили навчання після 11 класу. На противагу цьому, серед 110 випускників інтернатних закладів 7 респондентів не захотіли надалі вчитися і більшість з них (5 із 7) закінчили лише 9 класів. Можна стверджувати, що саме ці діти матимуть меншу конкурентоспроможність на ринку праці, оскільки здобули лише базову загальну середню освіту.

Можливість вибору навчального закладу та бажаної професії також залежить від того, де виховувалася дитина. Якщо серед випускників інтернатних закладів 13 з 110 респондентів зазначили, що вони не задоволені, що навчаються саме в цьому навчальному закладі, то серед колишніх вихованців ПС та ДБСТ таких відповідей набагато менше (відповідно 3 з 57).

Порівнюючи в цілому інтернатну та сімейні форми виховання щодо рівності освітніх можливостей, слід зазначити, що всі діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, мають певні пільги при вступі до ПТНЗ та ВНЗ, а також посилений соціальний захист під час навчання (зокрема, соціальні виплати, стипендії, надання місця в гуртожитку

навчального закладу тощо). Разом з тим, деякі випускники інтернатних закладів зазначили, що вони фактично не мали можливості обирати ні майбутню професію, ні навчальний заклад, де її отримати. Діти, які виховувалися у ПС та ДБСТ, більше зорієнтовані на здобуття повної загальної середньої та вищої освіти, насамперед підтримка та допомога у здобутті освіти відчувається з боку прийомних батьків та батьків-вихователів. Отже, вихованці ПС та ДБСТ, порівняно з випускниками інтернатних закладів, мають більше можливостей у виборі навчального закладу та майбутньої професії.

1.2. Житло як одна з ключових проблем самостійного життя

Інтернатна форма виховання. Житло – це найбільшача проблема для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Від її вирішення багато в чому залежить їхня майбутня доля – чи зможуть вони навчатися там, де хочуть, чи зможуть вони знайти підходящу роботу, чи зможуть вони проживати окремо від родичів і, найголовніше – чи зможуть створити сім'ю, народити дітей і нарешті отримати те, чого були позбавлені в дитинстві, – свою справжню родину.

- *Головне – житло, а якщо є житло, то це саме головне, а все інше приложиться.* (хлопець, 22 роки, випускник інтернату (3), сирота, закінчив 11 класів, проживає у найманій квартирі, м. Донецьк).
- *Де жити, що робити, як усе може скластися?* (хлопець, 19 років, випускник інтернату (10 років), сирота, закінчив 11 класів, знімає кімнату, м. Київ).
- *Головне – про житло, а потім вже думав, як сам буду пробиватись по життю.* (хлопець, 19 років, випускник інтернату (8 років), сирота, закінчив 9 класів, поживає в гуртожитку, м. Донецьк).

Серед опитаних випускників інтернатних закладів 50 (з них 20 хлопців та 30 дівчат) зазначили, що в них не було ніякого житла, де вони могли б оселитися після випуску з інтернату, половина з них закінчила 9 класів, половина – 11 класів.

- *Не знав, де буду жити далі* (хлопець, 24 роки, випускник інтернату (8 років), сирота, закінчив 11 класів, винаймає квартиру, м. Донецьк).
- *Де я буду жити після навчання?* (дівчина, 16 років, випускниця інтернату (10 років), напівсирота (батьки позбавлені батьківських прав), закінчила 11 класів, проживає в гуртожитку, м. Донецьк).

Але серед тих 60 респондентів, хто мав житло, є й такі коментарі:

- *Житло є, але воно в аварійному стані, тільки стіни стоять і все* (хлопець, 20 років, випускник інтернату (6 років), сирота, закінчив 11 класів, знімає квартиру, м. Донецьк).
- *Тривожила думка, де буду жити, адже моє житло для життя не придатне.* (хлопець, 20 років, випускник інтернату (6 років), сирота, закінчив 11 класів, знімає квартиру, м. Донецьк).
- *Будинок батьківський є, але я там не зареєстрований. Зараз там проживає старший брат. Для того щоб там жити, його треба реставрувати.* (хлопець, 21 рік, випускник інтернату (9 років), сирота, закінчив 9 класів, живе при церкві, с. Кілов, Київська обл.).
- *Батьківська квартира, бабуся і мати вже померли. А дядько рідний з моєї згоди продав квартиру і вигнав мене.* (дівчина, 21 рік, випускниця інтернату (9 років), сирота, закінчила 9 класів, проживає в квартирі знайомих, м. Одеса).

Майже половина з тих, хто вказав на наявність житла куди вони могли б повернутися після перебування в інтернатному закладі (27 із 60), відповіли, що хотіли б жити з батьками або родичами. Аналіз розподілу відповідей респондентів в залежності від освітнього рівня після закінчення школи показав, що серед бажаючих повернутися до батьків або родичів було більше колишніх дев'ятикласників (2/3), а випускники 11 класів становили лише 1/3.

- *Мені добре зараз жити з батьком. Ми знайшли спільну мову, прийшло розуміння.* (дівчина, 16 років, випускниця інтернату (1 рік), сирота (батьки позбавлені батьківських прав), закінчила 9 класів, проживає у своїй окремій квартирі, м. Київ)
- *У мене одна сестра, і я її люблю.* (хлопець, 17 років, вихованець інтернату (6 років), закінчив 9 класів, проживає у своїй окремій квартирі, с. Чистеньке, АР Крим).
- *Так, хотів допомогти батькам* (хлопець, 21 рік, випускник інтернату (4 роки), закінчив 9 класів, с. Харківці, Київська обл.).
- *Не хочу жити з мачухою в одній квартирі* (хлопець, 22 роки, випускник інтернату (3 роки), сирота, закінчив 9 класів, проживає у власній окремій квартирі, м. Київ).
- *Моя бабуся старенька. Ми часто сваримось через те, що вона вважає, що я все роблю не так. Вона постійно мною незадоволена* (дівчина, 21 рік, півтора року виховувалася в інтернатному закладі, сирота, закінчила 9 класів, проживає у квартирі родичів, м. Київ).
- *Вони позбавлені батьківських прав, н'ють і не працюють, ведуть аморальний спосіб життя* (хлопець, 20 років, випускник інтернату (6 років), сирота (батьки позбавлені батьківських прав), закінчив 9 класів, знімає кімнату, м. Судак).
- *Немає роботи, немає перспектив* (хлопець, 22 роки, випускник інтернату (7 років), сирота, закінчив 11 класів, знімає квартиру, м. Донецьк).
- *Мачуха мене не пустила в квартиру* (хлопець, 18 років, випускник інтернату (2,5 року), сирота, закінчив 9 класів, проживає в гуртожитку, м. Дніпропетровськ).

Цікавим є той факт, що майже половина випускників інтернатних закладів, які мали якесь житло, пішли жити до батьків або родичів. Але склад цих респондентів знову змінився на користь випускників, які закінчили 9 класів – їх кількість становила 21 особу з 27.

Ті опитані, які все ж таки не повернулися до закріпленого за ними житла, надали такі пояснення: *«тісно, мама пила», «там немає роботи», «в гуртожитку було краще», «через навчання».*

Відразу після закінчення школи-інтернату (перші місяці) діти проживали переважно у своєму інтернаті (26 зі 110), гуртожитку навчального закладу (25 зі 110), соціальному гуртожитку (24 зі 110) або у родичів (22 зі 110). Інші – в батьків (8 зі 110), друзів (2 зі 110) або знайомих (2 зі 110).

Серед тих, хто зазначив, що перші місяці залишився проживати в інтернатних закладах, були в основному випускники, які закінчили 11 класів (2/3). Серед тих, хто пішов до гуртожитків навчальних закладів, переважали випускники, які закінчили 9 класів (майже 2/3). Що стосується соціальних гуртожитків, то туди пішли жити половина тих й інших (колишні дев'ятикласники та одинадцятикласники). Серед тих, хто пішов жити до родичів та батьків, були в основному

випускники, які закінчили 9 класів (14 із 22). До друзів пішли жити після закінчення школи-інтернату лише випускники, які закінчили 9 класів, а до знайомих – навпаки ті, що закінчили 11 класів.

По-різному вирішували питання, куди йти жити у перші місяці після закінчення школи-інтернату як дівчата так і хлопці (табл.. 4).

Таблиця 4

Розподіл відповідей респондентів щодо їх місця проживання в перші місяці після закінчення школи-інтернату в залежності від статі

	Хлопці	Дівчата	Всього
Лишався/лась в інтернаті	8	18	26
У родичів	9	13	22
У батьків	4	4	8
У друзів	1	1	2
У знайомих	1	1	2
У соціальному гуртожитку	16	8	24
У гуртожитку навчального закладу	15	10	25
Немає відповіді	0	1	1

Що стосується типу житла, який сьогодні мають опитані випускники інтернатних закладів, то це: гуртожиток (45 зі 110.), своя окрема квартира (18 зі 110), наймана квартира (12 зі 110), квартира батьків (7 зі 110), квартира родичів (4 зі 110), наймана кімната (6 зі 110), свій будинок (4 зі 110), будинок батьків або родичів (3 зі 110), квартира/будинок знайомих/друзів (4 зі 110).

Не влаштовує на сьогодні місце проживання 31 випускника інтернатних закладів: *«хочу жити окремо», «некомфортно, брудно, не знаю, що з цим робити», «дорого платити за квартиру», «тому, що чуже»*. Щоб вирішити проблему покращення житлових умов, випускники інтернатних закладів звертаються до соціальних служб, стають у черги, шукають собі інше житло, збирають гроші, шукають кредит. Але є й такі відповіді: *«поки що нічого», «вийду заміж – і проблема вирішиться»*.

Намагалися вирішувати в подальшому свою житлову проблему (зокрема, зверталися у відповідні організації, соціальні служби, опікунські ради, фонди, ставали на квартирний облік, зверталися до ЖЕКів за допомогою в ремонті тощо) 34 випускники інтернатних закладів.

Деякі випускники інтернатних закладів після закінчення навчання змушені повертатися в житло біологічних батьків, але, як правило, вони туди не хочуть повертатися: *«Кімната в комунальній квартирі, але там жила моя мама, а я не хотіла до неї йти – було тісно і вона пила»* (дівчина, 18 років, випускниця інтернату). Зрозуміло, що таке середовище це середовище не придатне для нормального проживання дитини. Повернення соціальних сиріт може стати тим першим ланцюжком, щоб дитина перейняла спосіб життя своїх батьків (наркоманів, алкоголіків

тощо). Непоодинокі випадки, коли дитину-сироту просто не пускають жити родичі, тобто дитина також не може повернутися у своє житло. Як зазначають експерти, якщо за дитиною закріплений хоч якийсь метраж у квартирі, вона не має права ставати на пільговий квартирний облік, а лише в загальну чергу на отримання житла.

• *Існує ще одна проблема: дітей-сиріт, у яких немає житла, необхідно поселити якщо вони не поступили вчитися у тих населених пунктах, де вони випустилися або проживали до інтернату. Але соціального житла під цю норму не будуватиметься та не виділяється (представник органів влади).*

На думку одного з експертів (представника органів влади), діти без житла знаходяться у кращій ситуації, оскільки вони мають можливість стати в чергу та отримати житло. Діти з неблагополучних сімей такої можливості позбавлені – свою частку житлової площі вони не зможуть ні продати, ні обміняти. Не можуть вони стати і на квартирний облік, тому що фактично у них є житло.

Деякі випускники інтернатних закладів, які не мають житла, намагаються проживати у своїх колишніх випускників-друзів, домовляються поміж собою.

• *Як правило, вони кочують, живуть один у одного, не вирішують свої житлові проблеми (представник органів влади).*

Є непоодинокі випадки, коли дитина, повертаючись жити у свою біологічну сім'ю, вимушена сплачувати борги за квартиру, оскільки вже починає працювати. Тимчасово вирішити проблему врегулювання «стосунків» по між родичами та випускниками інтернатних закладів допомагають соціальні гуртожитки, але діти можуть там перебувати лише до 23 років, при цьому місця в цих гуртожитках розраховані на дітей, які зовсім не мають ніякого житла. На думку експерта – представника органів влади, випускники ВНЗ з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, насправді мають не вельми широкий вибір працевлаштування (на відміну від випускників, які мають батьків). Першим критерієм працевлаштування для них залишається знову ж таки житло, а не професія чи здібності: *«Ці діти будуть працевлаштовуватися там, де буде хоча б якесь житло».*

На запитання анкети «Як Ви вважаєте, з якими проблемами в першу чергу зустрічаються випускники з виходом за стіни інтернату?» житлову проблему як одну з основних назвали представники: педагогічних колективів інтернатних закладів (8 з 21), місцевих органів влади (5 з 9), ЦСССДМ (6 з 8), громадських організацій (2 з 3).

Відповіді представників місцевих органів влади, соціальних служб, громадських організацій на запитання «А чи існують державні програми у Вашому регіоні щодо забезпечення житлом випускників інтернатних закладів?»:

■ *Пишемо листи з клопотанням голів районних адміністрацій, але напругу ніяк не впливаємо. (представник місцевих органів влади)*

- *Проект закону України про внесення змін та доповнень до Житлового кодексу України, Закону України про приватизацію житла дітьми-сиротами, забезпечення їх житлом, кімнатами в гуртожитках, допомога в приватизації житла, що залишилося без батьків дитини. Залучення підприємства, де працевлаштовані діти-сироти надавати житло в першу чергу дітям-сиротам та дітям, позбавлених батьківського піклування (представник місцевих органів влади).*
- *Існують тільки формально (представник місцевих органів влади).*
- *В законодавстві⁹ написано про це, але на практиці нічого не робиться. Потрібні соціальні гуртожитки (представник місцевих органів влади).*
- *Регіональною програмою реформування інтернатних закладів в області фінансується соціальний гуртожиток для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у тому числі випускників інтернатних установ. Установа розрахована на утримання 20 дітей.(представник місцевих органів влади).*
- *Було доручення Президента щодо надання пропозиції для соціального житла (представник місцевих органів влади).*
- *Програми щодо надання випускникам житла – як тимчасового, так і постійного (представник ЦСССДМ).*
- *Тимчасовим житлом така категорія забезпечується через мережу соціальних гуртожитків, а постійним – шляхом становлення на квартирний облік та будівництвом соціального житла (представник ЦСССДМ).*
- *Вважаю, що ні – не чула про них (представник ЦСССДМ).*
- *Існує Закон про соціальне житло (представник ЦСССДМ).*
- *Є положення про соціальний гуртожиток. На Львівську область їх 2. Один знаходяться в далекому забитому селі, а інший – для кризових ситуацій – там зараз тільки хлопці (представник ЦСССДМ).*
- *Житловим Кодексом передбачено, що це категорія дітей після закінчення інтернатного закладу забезпечується житлом за останнім місцем проживання, у м. Львові таких дітей ставлять на квартирний облік, для чого існує пільгова житлова черга, у порядку якої і надається житло. Також існує соціальний гуртожиток для випускників інтернатів (до 23 років) (представник ЦСССДМ).*
- *Цим займається обласний Центр сім'ї та молоді, але дуже мала кількість дітей з інтернату отримує житло (представники громадських організацій).*
- *На всю Україну в минулому році виділили 33 квартири. Місцева влада повинна створити соціальні квартири, для того, щоб молодь змогла влаштуувати свій побут (представники громадських організацій).*

Сімейні форми виховання. На відміну від інтернатних закладів, перебування дитини в яких закінчується одночасно із закінченням навчання, в прийомних сім'ях та ДБСТ законодавством передбачено, що дитина проживає до досягнення 18-річного віку, а в разі продовження навчання у професійно-технічних, вищих навчальних закладах I–IV рівня акредитації – до 23 років або до закінчення відповідних навчальних закладів.

Переважна більшість опитаних випускників сімейних форм виховання (старше 18 років) продовжували проживати в ПС та ДБСТ після досягнення 18 років (32 з 57), в основному за ініціативою та бажанням батьків-вихователів. Також майже половина серед цих вихованців (12 із 32)

⁹ Див. також Закон України від 13 січня 2005 р. № 2342- IV «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» (ст. 33: Забезпечення дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, та осіб з їх числа житлом).

вказали, що й зараз проживають у ПС та ДБСТ: *«так, продовжую і далі проживати»*, *«проживаю зараз у прийомної мамі»*.

- *Мене там залишили, ніхто не змушував змінювати місце проживання, доки в мене немає іншого (дівчина, вихованка ДБСТ, 17 років, с. Сичавка, Одеська обл.).*
- *Мене поставили перед вибором: я йду вчитись і залишаюсь в родині, або йду куди хочу, при цьому втрачаю право жити в родині (хлопець, вихованець ДБСТ, 19 років, м. Київ).*
- *Нашим хлопцям у 18 років ми купили будинки і, можна сказати, вони живуть окремо. Але вони бувають у нас кожен день, і вони розраховують на нас в матеріальному відношенні і в духовному (приймні батьки ПС).*

Що стосується опитування прийомних батьків, то одна прийомна мати із шести опитаних та три батьки-вихователі із шести опитаних вказали, що з ними залишилися проживати вихованці після досягнення 18 років.

- *Наші діти і надалі проживатимуть з нами. Тому що «тимчасові батьки» – це неправильно. Якщо взялися, то це назавжди.*
- *Коля тривалий час проживав з сім'єю. В цей час він закінчив навчання, влаштувався на роботу. Ініціатором був він, ми підтримали його думку. На даний час він отримав кімнату в гуртожитку. Ми допомагаємо Колі у проведенні ремонтних робіт.*
- *Ми, батьки-вихователі, не бажаючи втрачати зв'язок з дітьми, ми пропонували їм жити з нами, поки вони не влаштуються в житті.*
- *Бажання дітей та ініціатива прийомних батьків.*

Окремо від прийомних батьків після досягнення 18 років проживали 19 з 57 вихованців ПС та ДБСТ: *«батьки померли»*, *«навчаюсь»*, *«поїхала навчатись в інше місто»*, *«тому що я вирішив стати самостійним, і прийомні батьки купили мені квартиру»*, *«вийшла заміж»*. Зараз ці вихованці або знімають житло, або вже мають власне житло, або проживають у гуртожитках або соціальних гуртожитках.

Половина колишніх вихованців сімейних форм (28 з 57) зазначили, що в них було житло, куди б вони могли поселитися після виховання в ПС або ДБСТ (власний будинок прийомних батьків, власна квартира, яку купили прийомні батьки, спадок, квартира родичів, отримання житла від держави з частковими зручностями спадок, будинок одного з біологічних батьків, гуртожитки). Відповіді респондентів щодо бажання жити в батьків (біологічних) або родичів були дуже різноманітні і залежали від конкретних сімейних обставин. Деякі з опитаних вихованців ПС зазначають і відчуття «непотрібності» для своїх родичів.

- *Ні, не хочу. Вони про мене згадали тільки зараз, а коли був маленьким – не хотіли і знати про мене (хлопець, вихованець ДБСТ, 19 років, м. Київ).*
- *Ні. Моя мама і бабуся зловживають (дівчина, вихованка ДБСТ, 20 років, м. Мукачів).*
- *Ні, не хотіла б, бо мій батько позбавлений прав і веде асоціальний спосіб життя (дівчина, вихованка ДБСТ, 21 рік, м. Переяслав-Хмельницький).*
- *Є тітка, у неї своя квартира, я там буваю, алея зайва (дівчина, вихованка ПС, 18 років, м. Київ).*

Не пішли жити до батьків (біологічних)/родичів 19 з 57 вихованців, які мали житло після виходу з ПС та ДБСТ: «ні, бо працюю в іншому місті», «...я якось погано знаходила спільну мову з мамою, особливо останні 2 роки...пішла жити до подруги».

У 28 із 57 випускників сімейних форм виховання не було житла, куди вони могли б заселитися після виховання в ПС або ДБСТ. вказали, що зараз вони проживають: у ПС/ДБСТ (6 з 28); у чоловіка (4 з 28), у гуртожитку (2 з 28); в орендованій квартирі (2 з 28), у брата (2 з 28); у друзів (1 з 28).; у гуртожитку навчального закладу (1 з 28); у соціальному гуртожитку (1 з 28).

По допомогу у вирішенні житлових питань (у різноманітні організації, соціальні служби, фонди тощо) зверталися в подальшому 16 з 28 вихованців ПС та ДБСТ. Однак серед 28 вихованців, які не мали ніякого житла, де б вони могли поселитися після виховання в ПС та ДБСТ, лише дев'ять звернулися по допомогу задля вирішення своєї житлової проблеми.

- В Одесі звертався до Приморської районної адміністрації. З адміністрації мене з грубощами вигнали та нічим не допомогли (хлопець, вихованець ПС, 21 рік, знімає квартиру, м. Одеса).
- Прийомні батьки зверталися до соціальних служб (дівчина, вихованка ПС, 18 років, зараз має свою окрему квартиру, м. Київ).
- Особисто я ні. Зверталася прийомна мама. Вона знає (хлопець, вихованець ПС, 22 роки, зараз має свою окрему квартиру, смт. Жовтнєве, АР Крим).

Відповіді прийомних батьків ПС та ДБСТ на запитання «Які, на Вашу думку, існують найбільш гострі проблеми у випускників сімейної форми виховання?»:

- Відсутність власного життя та неможливість його отримувати.
- Найперше – це житло...
- Це забезпечення житлом...
- Майбутній пошук житла.
- У нас є один випускник. Не всі діти мають житло, тому почати самостійне життя не мають змоги.

Відповіді прийомних батьків ПС на запитання «Як Ваші вихованці після випуску вирішують проблеми з житлом?»:

- Поки що живуть з нами.
- Не було ще таких проблем.
- В нашій родині ми з чоловіком вирішили, що держава платить гроші на дітей. Ми відкладаємо збереження і купили їм будинки та мотоблок, щоб вони могли заробляти собі на життя.
- Він може залишитися з нами, скільки йому треба.
- Я з цим не стикалася.
- Якщо з нас, прийомних батьків, ніхто нічого не вдіє, то дитина залишається на вулиці. У дитини нічого немає, родичі не мають наміру приймати до себе. А діти думають, що вони будуть жити в цій родині завжди, що їм не доведеться бути самостійними.
- Що дадуть від закладу, в якому навчаються.
- На даний момент в сім'ї немає випускників. Але ми будемо допомагати їм і з житлом, і з працевлаштуванням.
- Ніяк не вирішується. Діти є десь прописані, а по факту – це розвалені будинки в селах чи щось таке. Ніхто нічого їм не дає.
- За сприяння спеціалістів центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді Коля поставлений на квартирний облік, отримав кімнату в гуртожитку, отримав гуманітарну

допомогу у вигляді меблів, що були у вжитку.

○ Таких дітей, що не мають власного житла ставлять на чергу для отримання соц. житла (кімнати чи квартири) у відділах розподілу житла при райдержадміністрації. Одна наша випускниця в 17 років вийшла заміж і втратила можливість отримати житло. Зараз ми допомагаємо вирішувати питання щодо житла.

Відповіді прийомних батьків ПС на запитання «Чи існують програми/заходи, спрямовані на допомогу випускникам сімейної форми виховання у переході до самостійного життя, зокрема програми забезпечення житлом?»:

- Не знаємо.
- Важко відповісти.
- Чули, що Президент дав указ, щоб дітей забезпечити першочерговим правом отримання житла.
 - З житлом взагалі нічого.
 - Це лише обіцянки від держави, а по факту – діти з ДБСТ (місто Сімферополь), який існує 21 рік, нічого не отримували, як і інші.
 - Ні.
 - Дитину ставлять на облік у черзі на отримання житла.

Вихованці ПС та ДБСТ зазначили, що зараз у них/їхніх сімей такий тип житла: гуртожиток (12 із 57) своя окрема квартира (11 із 57); свій будинок (11 із 57); квартира батьків (6 із 57); будинок батьків, родичів (5 із 57); наймана квартира (3 із 57); будинок ДБСТ (3 із 57); наймана кімната (1 з 57); квартира/будинок знайомих, друзів (1 з 57); будинок барачного типу (1 із 57), три респонденти відмовились відповідати.

▪ Зараз прийомні батьки купили нам будинок... (хлопець, 20 років, вихованець ПС, до цього 6 років жив у інтернатному закладі, с. Шевченково, Одеська обл.).

▪ У мене своє житло, своя квартира з частковими зручностями, отримана від держави (хлопець, 22 роки, вихованець ПС, до цього 2,4 роки жив у інтернатному закладі, смт. Жовтневе, АР Крим).

▪ Своя квартира, яку купили батьки для мене. Живу в ній після 18 років (хлопець, 19 років, вихованець ПС, м. Одеса).

Не влаштовує на сьогодні місце проживання 13 з 57 вихованців ПС: «Хочеться своє помешкання. Стояла в черзі, але шансів отримати квартиру немає»; «Не хочу жити зі свекрухою. Грошей накопичити не вдається»; «Це просто барак, в якому жити неможливо. Потрібні гроші на ремонт»; «Погані умови. Заробляють гроші на нове житло»; «Квартира досить стара і потребує ремонту великого. Опалення взагалі немає і тому я часто хворію. Ходила в ЖЕК, але нічого вони не допомагають»; «Дуже шумно, тісно, важко навчатись. В деканаті вирішити не можуть, зверталися неодноразово»; «Маленькі розміри кімнати. Будемо писати заяву на заводі щодо розширення житлової площі, як для родини»; «Дім, де я жила до дитячого будинку, знаходиться в районі, який майже зруйнований, до речі, там живе моя мама. Нічого не роблю», «Я не хочу все життя жити у гуртожитку, хочу мати власне житло. Поки що нічого не робив» (дії вихованців ПС/ДБСТ для вирішення житлової проблеми).

Відповіді представників місцевих органів влади, соціальних служб, громадських організацій на запитання «Які, на Вашу думку, існують найбільш гострі проблеми у випускників ДБСТ?»:

- *Збереження права на житло (представник місцевих органів влади).*
- *Забезпечення житлом (представники ЦСССДМ).*
- *Відсутність закріпленого житла (при отриманні статусу сироти чи ПБП), а якщо житло і було закріплене – неможливість повернутися до нього (через: борги за комунальні послуги, наявність біологічних родичів, які ведуть аморальний спосіб життя, психічну хворобу батьків, непридатність житла до проживання та інше) (представник ЦСССДМ).*
- *Відсутність житла (представники громадських організацій).*

Відповіді представників місцевих органів влади, соціальних служб, громадських організацій на запитання «Які, на Вашу думку, існують найбільш гострі проблеми у випускників ПС?»:

- *Забезпечення житлом (представники ЦСССДМ).*
- *Відсутність житла (представники громадських організацій).*

Відповіді представників місцевих органів влади, соціальних служб, громадських організацій на запитання «Чи існують програми/заходи, спрямовані на допомогу/підтримку випускників сімейної форми виховання при переході до самостійного життя, зокрема програми забезпечення житлом?»:

- *Існує Державна програма забезпечення житлом, але в сімейній формі виховання наголошується на те, що діти - вихованці ДБСТ та прийомної сім'ї – бажані і після закінчення школи, технікуму чи ВНЗ або працевлаштування. Деякі вихованці повертаються до місць свого проживання і живуть у своїх прийомних сім'ях (представник місцевих органів влади).*
- *Деякі благодійні фонди, що будують ДБСТ, будують і соціальне житло для випускників ДБСТ та прийомних сімей. Часом батьки-вихователі допомагають. За рік до виходу з ДБСТ служби готують документи та передають до органів самоврядування для взяття на чергу (представник місцевих органів влади).*
- *Великого дефіциту житла тут фактично немає, тому наголосу на те, що випускники повинні покинути ДБСТ або прийомну сім'ю, немає. Кожний вихованець, це наголошується всім дітям, може повернутися в ДБСТ як до рідного дому (представник ЦСССДМ).*
- *Квартирний облік, формування житлового фонду соціального призначення (представник ЦСССДМ).*
- *Згідно із законом, їх мають забезпечити житлом. Фактично, за кожною дитиною закріплена якась невелика площа у спільній власності з кимсь ще, або зруйновні часом будівлі. Тобто, по закону все є, а жити нема де (представник ЦСССДМ).*
- *Спілкувалася з сім'ями – вони стверджують, що програм жодного типу немає (представник громадських організацій).*
- *Якщо у людини немає місця проживання, то ніхто сьогодні не хоче приймати її до себе в колектив (представник громадських організацій).*

Отже, якщо порівняти відповіді респондентів на запитання анкети «Як у цілому Ви вирішували житлову проблему в подальшому? Чи зверталися Ви в будь-які організації, соціальні служби, фонди тощо?», то найбільш активними у вирішенні житлового питання є колишні випускники сімейних форм виховання (16 з 57), трохи поступаються їм в активності випускники інтернатних закладів (34 зі 110).

Якщо порівняти відповіді респондентів на запитання анкети «Вас влаштовує місце проживання?», то найбільш незадоволеними місцем проживання є колишні вихованці ДБСТ (11 з 32) та випускники інтернатних закладів (31 зі 110). Треба зазначити, що у відповідях респондентів наголошувалося на незадовільних умовах проживання в деяких гуртожитках навчальних закладів, отже це також вплинуло на загальну оцінку місця проживання.

Звичайно, до цього додаються проблеми аварійного та невідремontованого житла, що залишилося в спадок респондентам. У цілому кращі умови проживання мають все ж таки колишні вихованці ПС (незадоволені місцем проживання лише 2 з 25 вихованців ПС), оскільки більшість з них залишається проживати після досягнення 18 років з прийомними батьками.

Житло – це перша та найболючіша проблема, з якою зустрічаються насамперед випускники інтернатних закладів та колишні вихованці ДБСТ. Якщо на певний час дитина вступає до навчального закладу і там є гуртожиток, то ця проблема неминуче постає після закінчення навчання. Таким чином, житло – це проблема, яка переслідує «дітей без житла» все життя. Разом із цим, вихованці ПС і ДБСТ можуть сподіватися на допомогу та отримують підтримку дорослих (прийомних батьків та батьків-вихователів). Як правило, це різноманітна допомога – навіть купівля квартир або будинків для вихованців.

Проблема житла випускників інтернатних закладів протягом усього часу незалежності жваво обговорюється як на загальносуспільному рівні (у ЗМІ), так і на різних рівнях усіх гілок державної влади; правоохоронним органам добре відомі «шпаринки» й нестиковки нормативної бази; мало не в кожній місцевості адміністрації можуть навести непоодинокі приклади шахрайства в цій сфері. Тим не менше, проблема так і не отримала дієвого вирішення.

1.3. Трудовий шлях

Інтернатна форма виховання. Професійну підготовку у навчальних закладах отримали 66 зі 110 опитаних випускників інтернатних закладів, але лише половина з них працювали коли-небудь раніше за отриманою спеціальністю. Зараз за спеціальностями, які отримали у навчальних закладах, працює лише чверть (16 із 66) з респондентів.

Змінювали роботу протягом 2005–2010 років 25 із 110 випускників інтернатних закладів. Серед основних причин, які вплинули на рішення залишити попередню роботу, респонденти зазначили: незадовільні умови праці або низьку заробітну плату (9 з 25), кращу роботу в іншому місці (5 з 25), початок денного навчання з відривом від виробництва (3 з 25).

▪ *Працювала лаборантом вміській клінічній лікарні. Ця робота мені не подобалася через важкі умови праці та низьку заробітну плату. Крім того, в колективі у нас були напружені стосунки. До того ж я мала їздити на роботу з іншого міста (дівчина, 21 рік, вихованка інтернату (3 роки), закінчила 9 класів, проживає в гуртожитку, м. Перечин, Закарпатська обл.).*

Не мали після закінчення загальноосвітнього навчального закладу жодного основного місця роботи (взагалі не працювали на повну ставку) половина опитаних випускників інтернатних закладів. Серед тих респондентів, які вже коли-небудь працювали, в основному мали або одне (29 з 50), або два (14 з 50) робочих місця.

На час опитування працювала третина випусників інтернатних закладів (водії, будівельники, офіціанти, перукарі, продавці, слюсарі, кухарі, косметологи, менеджери, технологи, промоутер, інженер, медсестра, оперуповноважений у міліції, викладач у технікумі, заступник директора центру соціальної допомоги молоді тощо). Усі інші – ще навчаються, шукають роботу, у декретній відпустці, відпустці по догляду за дитиною, домогосподарки.

Роботу за сумісництвом або іншими видами трудової діяльності, що дають заробіток, мали 22 зі 110 випусників інтернатних закладів. Це були досить різноманітні, але, як правило, низькооплачувані види робіт (продавець кіоску у нічну зміну, прибиральниця, різноманітні будівельні або вантажні роботи, охоронна діяльність, сільськогосподарські роботи та ін.). Деякі випускники взагалі були вимушені допомагати родичам «за дах над головою та їжу».

• Є спокуса надати перевагу неофіційному працевлаштуванню (з більшою заробітною платою), яка призводить до втрати всіх соціальних пільг (представник ЦСССДМ щодо проблем, з якими зустрічаються випускники інтернатних закладів).

На запитання «Чи були Ви коли-небудь безробітним?» 21 зі 110 випусників інтернатних закладів дали ствердну відповідь, але лише 1 респондент вказав, що він отримував коли-небудь допомогу по безробіттю (тобто зареєструвався в Державному центрі зайнятості). Як зазначили випускники, з пошуком роботи їм допомагають перш за все друзі, знайомі та ЦСССДМ (а також родичі, директори шкіл-інтернатів та соціальних гуртожитків, дирекція навчальних закладів та фонди допомоги сиротам).

Сімейні форми виховання. Професійну підготовку в навчальних закладах отримали більше половини вихованців ПС та ДБСТ (32 з 57), але лише чверть з них (13 з 57) працювали коли-небудь раніше за цією спеціальністю. Зараз за спеціальностями, отриманими у навчальних закладах, працює 10 з 15 випусників ПС та ДБСТ.

Лише 10 з 46 опитаних змінили місце роботи (у 2006р., 2009 р. та 2010 р.) за такими причинами: через незадовільні умови праці, заробітну платню (3 з 10), заради кращої роботи в іншому місці (2 з 10); через початок денного навчання з відривом від виробництва (2 з 10); у зв'язку з вагітністю і народженням дитини (1 з 10); через ліквідацію підприємства, скорочення штатів (1 з 10); з причин, пов'язаних із здоров'ям (1 з 10).

Не мали після закінчення загальноосвітнього навчального закладу жодного основного місця роботи (взагалі не працювали на повну ставку) 27 з 57 вихованців ПС та ДБСТ. 23 респонденти вказали, що вони мали робоче місце (за наймом, самозайнятість, підприємництво, зміна основних місць роботи всередині одного підприємства), в основному це було одне робоче місце (13 з 27).

На час опитування працювали 15 з 57 вихованців ПС та ДБСТ (старший зміни друкарського центру, завідувач охороною, підсобний працівник СТО, продавець на ринку, соціальний працівник громадської організації, тракторист, бухгалтер, водій, спеціаліст з налагодження комп'ютерної

техніки, монтажник, лікар, приватний підприємець, провідник на залізниці, хлібозмішувач, інженер-технолог). Усі інші – ще навчаються, шукають роботу, у декретній відпустці, домогосподарки.

Роботу за сумісництвом або іншими видами трудової діяльності, що дають зарібок, мали 11 з 57 випускників сімейних форм виховання (підробіток на будівництві, бізнес у маркетинговій компанії, професійна спортивна кар'єра тощо). На запитання анкети «Чи були Ви коли-небудь безробітним?» серед вихованців ПС та ДБСТ 10 осіб дали ствердну відповідь, але лише 2 респонденти вказали, що вони отримували допомогу по безробіттю (тобто зареєструвалися в центрі зайнятості). Вихованці ПС та ДБСТ, котрі зверталися по допомогу в пошуку роботи, відповіли, що їм допомагали: друзі (2 з 6), центри зайнятості (2 з 6), родичі (1 з 6).

Половина опитаних випускників інтернатної та сімейних форм виховання встигли здобути професійну підготовку в навчальних закладах; після закінчення навчального закладу переважна більшість мала в основному одне робоче місце; третина респондентів серед всіх категорій опитаних наразі працює, майже однакова кількість опитаних має або мала в минулому роботу за сумісництвом або іншими видами трудової діяльності, що дають зарібок; більшість з опитаних намагалася змінити місце роботи через незадовільні умови праці та низьку зарібну платню.

Діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, мають рівні права на працевлаштування (незалежно від того, виховувалися вони за інтернатною чи сімейною формами виховання). Після закінчення навчання цих дітей зобов'язані працевлаштувати – це прописано на законодавчому рівні. Робоче місце для таких дітей квотується (насамперед на державних підприємствах), та все ж таки це не гарантована зайнятість. Як зазначають експерти, на практиці працевлаштування часто залежить від того, чи є у вихованців власне житло або чи може підприємство забезпечити їх гуртожитком. При виникненні яких-небудь проблем у випускників навчальних закладів з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, їхнім супроводом займається соціальна служба.

1.4. Установки та орієнтації на створення власної родини

Інтернатна форма виховання. Серед випускників інтернатних закладів 82 зі 110 відповіли, що кількість членів їхніх сімей на даний час складає від 1 до 3 осіб; 21 зі 110 респондентів вказали, що до їхньої сім'ї наразі входить від 4 до 7 осіб. 12 респондентів вказали, що мають чоловіка/дружину. Перебувають у зареєстрованому шлюбі 2 особи, причому чоловік/дружина не є вихованцем /вихованкою інтернату. Поки що тільки 9 випускників мають дітей (один з респондентів має дві дитини, інші – по одній).

Що стосується складу сім'ї інших випускників інтернатних закладів, то 39 з 110 проживає з іншими родичами, 17 зі 110 – з дідусем або бабусею по материнській лінії, 14 зі 110 – з мамою/мачухою або батьком/вітчимом.

Планують створити сім'ю у найближчі 2–3 роки 46 опитаних випускників. Серед основних причин небажання у короткостроковій перспективі створювати сім'ю (середній вік опитаних випускників шкіл-інтернатів становить 20 років): необхідність закінчення навчання/отримання освіти (21 з 60), відсутність фінансової незалежності (11 з 60), відсутність власного житла (8 з 60), юний вік (7 із 60), відсутність коханої людини (4 з 60), відсутність стабільності й упевненості в майбутньому (3 з 60).

▪ <i>Поки що немає постійного житла ще не закінчила навчання, ще не стала фінансово незалежною. В гуртожитку не можна жити з сім'єю, вагітніти (дівчина, 18 років, випускниця інтернату (2 роки), закінчила 9 класів, проживає в гуртожитку, м. Київ).</i>▪ <i>На даний час я думаю лише про роботу, житло, хочу створити міцну матеріальну базу. Я не хочу, щоб мої діти відчували те, що пережив я. (Хлопець, 18 років, випускник інтернату (7 років), закінчив 9 класів, проживає в гуртожитку, м. Ужгород).</i>

Щодо бажаної кількості дітей у майбутньому, то ще не всі випускники інтернатних закладів визначилися із цим (100 з 110). Планують мати дві дитини трохи більше половини опитаних (59 зі 110), одну дитину – 34 зі 110, три дитини – 6 зі 110, шість дітей – 1 респондент.

За спостереженнями представників педагогічних колективів інтернатних закладів, більшість їхніх випускників налаштована на створення сім'ї та самостійного життя.

Сімейні форми виховання. Більше половини колишніх вихованців ПС та ДБСТ (32 з 57) мають у складі сім'ї 1–3 особи. Інші опитані вказали, що їхня сім'я наразі складається з 4–7 осіб (13 з 57). Інші опитані вказали, що їхня сім'я складається з 8–17 осіб (6 з 57). Ще 15 з 57 респондентів зазначили, що мають чоловіка/дружину, але перебувають у зареєстрованому шлюбі лише 9 вихованців ДБСТ та ПС. Поки що тільки п'ять респондентів мають дітей.

Планують створити сім'ю в найближчі 2–3 роки поки що 26 із 57 вихованців ПС та ДБСТ. Серед причин небажання в найближчий час створювати сім'ю інші респонденти назвали: необхідність закінчення навчання/отримання освіти (9 з 20), юний вік (7 з 20), відсутність фінансової незалежності (4 з 20), відсутність стабільності й упевненості у майбутньому (3 з 20), відсутність власного житла (1 з 20), відсутність коханої людини (1 з 20).

Треба зазначити, що всі 54 із 57 випускників ПС та ДБСТ визначилися з кількістю бажаних дітей у майбутньому. Так, планують мати дві дитини більше половини опитаних (32 з 57), одну дитину – 11 з 57, три дитини – 6 з 57, чотири дитини – 3 з 57 та п'ять дітей – 2 респонденти.

▪ <i>...хочу крім своїх дітей взяти дітей з притулку (дівчина, 22 роки, 4 роки прожила в інтернатному закладі, а потім 4 роки виховувалася у ПС, м. Краматорськ).</i>▪ <i>Створити свою сім'ю, всиновити багато-багато дітей, щоб закрились інтернати (дівчина, 18 років, 5 місяців прожила в інтернатному закладі, потім 4 роки виховувалася у ПС, м. Слов'янськ).</i>

Щодо бажаної кількості дітей у майбутньому, то ще не всі вихованці ДБСТ визначилися з цим (29 з 32). Планують мати дві дитини більше половини опитаних (18 з 32), одну дитину – 6 з 32, три дитини – 3 з 32, чотири або п'ять дітей – лише по 1 респонденту.

Отже, вихованці ДБСТ у майбутньому орієнтовані на дводітну сім'ю. За спостереженнями одного з експертів, діти з ДБСТ співвідносять себе як брати та сестри, тому вони не намагаються у подальшому створити сім'ї один з одним.

Представники педагогічних колективів інтернатних закладів, прийомні батьки та батьки-вихователі вважають, що саме в сімейних формах виховання діти отримують усі навички сімейного життя та родинного проживання. При сімейних формах виховання дитина бачить уклад родини, вчиться будувати відносини у сім'ї, несе відповідальність за близьких. У дітей з ПС та ДБСТ, як правило, більше можливостей влаштувати подальше сімейне життя. Вони розуміють «звичайні» сімейні відносини. Це також підтверджують результати дослідження – найкращі орієнтації на створення власної родини насамперед у вихованців ДБСТ (третина з них уже зараз мають власні сім'ї, а половина налаштована в найближчому майбутньому на створення міцної родини).

Важливим для створення майбутньої сім'ї є матеріальне благополуччя та наявність житла. Саме через відсутність житла та фінансову нестабільність випускники інтернатних закладів побоюються в найближчому майбутньому створювати власні родини.

Особи із числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які виховувалися у сімейних формах, удвічі більше орієнтовані на багатодітну родину.

1.5. Соціальні зв'язки, самопочуття та фізичне здоров'я

Інтернатна форма виховання. Вихід у самостійне життя зумовлює необхідність налагодження випускниками інтернатних закладів стосунків з новими людьми: однокурсниками, оточенням у гуртожитку, колегами по роботі, сусідами, родичами тощо. Тому для дітей, які виховувалися в інтернатних закладах, великою проблемою також є встановлення нових соціальних зв'язків.

Як зазначають представники педагогічних колективів інтернатних закладів, коли їхні вихованці виходять у самостійне життя, більшість із них перебуває у «шоці». Тому спочатку вони весь час повертаються до інтернату та шукають «захисту»: *«Крім вихователів у цих дітей немає нікого рідного»*. Відсутність адекватної самооцінки та комунікативних навичок призводить до того, що випускники «вимушені» переважно спілкуватися або зі своїми однокласниками, або з колишніми вихователями.

- *...встановлення нових контактів – їх, як правило, не приймають у соціумі. Вихованці спілкуються, у більшості випадків, із своїми однокласниками, вихователями (класний керівник інтернатного закладу).*
- *Нерозуміння людей, коли вони приходять до навчальних закладів, то інші студенти (учні) їх морально ображають (класний керівник інтернатного закладу).*
- *Випускники зіштовхуються з ворожим середовищем. Вони мають неадекватну самооцінку. Відсутність комунікативних навичок (представник громадських організацій).*

Діти з інтернатних закладів виховуються «відокремлено», вони практично позбавлені досвіду спілкування з дітьми зі звичайних сімей. Як наслідок соціальної ізоляції, 18 опитаних випускників, вказали, що в них були труднощі зі знаходженням нових друзів, коли вони опинилися за стінами інтернату.

- *Люди шарахаються нас, для них на нас лежить тавро ненадійних (хлопець, 20 років, випускник інтернату (6 років), закінчив 9 класів, знімає кімнату, м. Судак).*
- *Не вмію знайомитися з новими людьми (дівчина, 16 років, вихованка інтернату (9 років), закінчила 9 класів, знімає квартиру, м. Одеса).*
- *Перші півроку я майже ні з ким не спілкувалася; не могла підійти до когось і просто запитати: «Як справи?» (дівчина, 24 роки, випускниця інтернату (8 років), закінчила 11 класів, проживає у гуртожитку, м. Львів).*
- *...якщо дізнавалися, що батьків немає, до мене зразу ж пропадав інтерес з боку нових знайомих... (дівчина, 21 рік, випускник інтернату (10 років), закінчив 9 класів, проживає у своїй окремій квартирі, м. Київ).*

Якщо проаналізувати розподіл відповідей на запитання анкети щодо наявності труднощів у знаходженні нових друзів, то у 2,6 разу більше їх зазнають випускники 9-их класів, причому 2/3 з них – хлопці.

При виникненні проблем різного плану (на роботі, зі зміною або пошуком роботи, повсякденних, фінансових, в сім'ї, особистих тощо) в середньому третина вихованців інтернатних закладів насамперед сподіваються вирішити їх самостійно, адже окрім себе їм не має на кого розраховувати. На другому місці за значенням стоять їхні друзі (в середньому 22 опитаних зі 110), рідні та родичі (в середньому 10 зі 110). Звичайно, випускники задля вирішення різноманітних проблем мають намір звернутися і до вихователів інтернатних закладів, до представників громадських організацій і благодійних фондів, директорів соціальних гуртожитків, керівництва підприємства, знайомих, ЦСССДМ та ін. Найменше намірів щодо звернень по допомогу спостерігається (за відповідями опитаних випускників) до опікунської ради, юриста, через Інтернет, до психолога, директора школи-інтернату, колег по роботі та пастиря церкви. Разом з тим, аналіз відповідей респондентів на запитання «Скажіть, а до кого Ви вже зверталися по допомогу із зазначених проблем?» виявив, що кількість таких звернень до різних установ і організацій (у тому числі до служби у справах дітей) є реально більшою, аніж наміри.

Щодо конкретного вирішення певного кола питань, то найчастіше випускники інтернатних закладів вирішують їх знову ж таки самостійно, потім за значенням стоять їхні друзі. При виникненні

фінансових проблем кожен п'ятий звертається за допомогою до родичів (бабусі, дідуся, тітки, сестер та братів).

Зв'язки з друзями по інтернатному закладу підтримують 85 випускників: *«постійно підтримуємо зв'язок, бачимось, телефонуємо один одному, переписуємось через Інтернет», «по вихідних зустрічаємось», «дуже часто, крім них у мене нікого немає».* Ті випускники, хто не підтримує зв'язки (25 із 110), так прокоментували це: *«не знаю, де вони зараз», «немає ні часу, ні спільних інтересів», «немає контактів», «немає грошей і часу їздити».*

Щодо частоти цих соціальних контактів, то отримано такий діапазон відповідей: *«кожного дня», «5 – 6 разів в місяць, морально і духовно підтримуємо один одного», «коли є вільний час», «більше телефонуємо, зустрічаємось рідко – немає часу», «практично не зустрічаємось, я так втомлююсь на роботі, що мені не до зустрічей».*

Зустрічаються з педагогами та працівниками інтернатного закладу у вільний час 60 опитаних випускників, найчастіше (майже у два рази) такі зустрічі відбуваються з вихователями, а також з викладачами, класним керівником, директором та психологом.

Майже всі з опитаних представників педагогічних колективів інтернатних закладів також зазначили, що випускники підтримують з ними відносини:

- *Для них інтернат – це батьківський дім (керівник інтернатного закладу).*
- *Розповісти якісь радісні події – одружилися, народилися діти. Якщо виникають проблеми, питають поради, як їх вирішити (керівник інтернатного закладу).*
- *Повертаються на перше вересня або на останній дзвоник. Це дім для багатьох випускників. На випускному вони плачуть, бо розуміють, що прощаються з домом (керівник інтернатного закладу).*
- *Ностальгія за місцем, де вони жили, де навчалися, де до них було людське ставлення, турбота і опіка (керівник інтернатного закладу).*
- *В мене ціла база телефонів більшості випускників. Постійно дзвонимо один одному, якщо виникають проблеми (наприклад, конфлікт з комендантом гуртожитку Балиби Олександра). Але звертаються та приїждять не лише з проханням допомогти. Якщо відбуваються радісні події, вони одразу розповідають (класний керівник інтернатного закладу).*
- *На випускний 2010 року приїхало багато випускників. Дарують квіти, подарунки іншим дітям - вихованцям (класний керівник інтернатного закладу).*
- *Інтернат заміняє їм родину, і тому вони цікавляться, як в школі життя, які новини. Вони сюди приїжджають, як до себе додому. Про себе розповідають. Про свої новини, що відбувається в їхньому житті. Вони з нами діляться, як зі своєю родиною (класний керівник інтернатного закладу).*

Більшість випускників (81 зі 110) знають, як у цілому склалося життя друзів і приятелів по інтернатному закладу. Причому в цілому серед опитаних майже однаково обізнані з цим як дівчата, так і хлопці, випускники, які закінчили 9 чи 11 класів. Розподіл відповідей за освітнім рівнем після закінчення школи показав, що серед колишніх дев'ятикласників більше обізнані з подальшою долею хлопці (23 із 40), а серед колишніх одинадцятикласників – дівчата (25 із 41).

- *Одні друзі вивчилися, працювали, одружились. Народились діти. Життя у таких склалося добре. Інші, вийшовши з інтернату, жили в притонах, хтось у занедбаній квартирі... (хлопець, 22 роки, випускник інтернату (3 роки), закінчив 9 класів, проживає у власній окремій квартирі, м. Київ).*
- *Тих, котрих знаю, вони живуть, працюють. Декого вже немає в живих, деякі пропали. Друга мого вбили в тюрмі (хлопець, 21 рік, випускник інтернату (9 років), закінчив 9 класів, живе при церкві, с. Кілов, Київська обл.).*
- *Багато хто завів сім'ю, працює або навчається. Хтось цілеспрямовано йде до цього і в нього все добре (хлопець, 20 років, випускник інтернату (6 років), закінчив 11 класів, знімає квартиру, м. Донецьк).*

Нагадаємо, що методи соціологічного опитування не дозволяють об'єктивно оцінити стан здоров'я респондентів (таку інформацію може дати лише спеціальне медичне обстеження). Аналіз суб'єктивної самооцінки опитаними стану свого здоров'я дозволяє визначити найбільші проблеми зі здоров'ям, якщо такі мають місце. Одним з традиційних критеріїв оцінки рівня фізичного здоров'я вважається наявність захворювань, їх тривалість, частота тощо.

Щодо оцінки стану свого здоров'я, то 67 випускників інтернатних закладів зазначили, що вони мали лише звичайні застудні захворювання; 20 мали і більш серйозні захворювання, травми, але вдалося вилікуватися 14 опитаних мають хронічні захворювання та недомагання. Стосовно оцінки власної працездатності: 46 респондентів зі 110 зазначили, що вона обмежена незначним чином, 12 зі 110 – обмежена певною мірою. Таким чином, оцінка респондентами своєї працездатності майже повністю кореспондується з оцінкою стану свого здоров'я.

Одним з вагомих чинників фізичного здоров'я є наявність адекватного та постійного фізичного навантаження. Знижена рухова активність негативно відбивається на показниках здоров'я. На запитання «Наскільки регулярно Ви займаєтесь фізкультурою або спортом?» 41 зі 110 випускників інтернатних закладів відповіли, що «дуже рідко або зовсім не займаються». «Іноді займаються фізкультурою або спортом, але не регулярно» – 31 зі 110; «більш-менш регулярно, самостійно» – 20 зі 110; «займаються регулярно в секції, на тренуваннях» – 16 зі 110 респондентів. Порівнюючи відповіді на це запитання анкети респондентів інтернатної та сімейних форм виховання, треба зазначити, що у випускників інтернатних закладів (на відміну від вихованців ПС та ДБСТ) у 2,5 разу знижена рухова активність¹⁰.

Однією з важливих складових духовного здоров'я є психологічний комфорт. Майже у всіх випускників інтернатних закладів рівень психологічного комфорту, за самооцінками виявився досить високим: 42 зі 110 зазначили, що вони «дуже рідко, майже ніколи» не відчувають сильної нервової напруги, почуття нервового зриву; 47 зі 110 – «іноді переживаю подібні стани», 11 зі 110 – «зі мною таке відбувається досить часто»; 5 зі 110 – «ніколи»; 4 зі 110 респондентів – «постійно перебуваю в такому стані».

¹⁰ Порівняння кількості відповідей респондентів по варіанту відповіді «дуже рідко або зовсім не займаюсь фізкультурою або спортом».

Серед проблем, які найбільше турбують випускників інтернатних закладів в даний час, – проблеми житла, фінансів, пошуку нормальної роботи, власного здоров'я, поведінка та здоров'я близьких.

- *Важко одній з дитиною без житла свого, без грошей. Я повинна підняти сина (дівчина, 16 років, вихованка інтернату (9 років), закінчила 9 класів, знімає квартиру, м. Одеса).*
- *Чим харчуються після закінчення інтернату до стипендії (дівчина, 17 років, випускниця інтернату (6 років), закінчила 11 класів, проживає у гуртожитку, м. Донецьк).*
- *Сварки з майбутнім батьком дитини, нервую без причини (дівчина, 16 років, випускниця інтернату (4 роки), закінчила 9 класів, проживає у своїй окремії квартирі, м. Одеса).*
- *Хочу зробити ремонт в маминій квартирі і купити меблі (хлопець, 18 років, випускник інтернату (2,5 роки), закінчив 9 класів, проживає в гуртожитку, м. Дніпропетровськ).*
- *Поведінка мами та її здоров'я – вона сильно н'є (дівчина, 18 років, випускниця інтернату (7 років), закінчила 9 класів, проживає в гуртожитку, м. Харків).*

Щодо оцінки загального соціально-психологічного клімату (атмосфери) в інтернатному закладі (під час перебування там респондентів), то трохи більше половини випускників (61 зі 110) оцінили його як «добрий» і лише 9 зі 110 опитаних – як «поганий».

Що стосується відповідей хлопців та дівчат, то вони дали майже однакові оцінки, які збігаються з загальними оцінками респондентів: вважають, що соціально-психологічний клімат був «добрий» 56% хлопців та 55% дівчат; «поганий» – 9% хлопців (це в основному колишні дев'ятикласники) та 7% дівчат.

Оцінили як «добре» ставлення до них з боку педагогічного колективу інтернатного закладу 64% випускників (за двомірним розподілом: 64% хлопців, 63% дівчат, 61% з числа дев'ятикласників, 66% з числа випускників, які закінчили 11 класів).

Як «погане» оцінили ставлення до них з боку педагогічного колективу 5% випускників (за двомірним розподілом: 4% хлопців, 5% дівчат, 7% з числа дев'ятикласників, 2% з числа випускників, які закінчили 11 класів).

Ставлення до себе з боку інших вихованців інтернатного закладу як «добре» оцінили 75% випускників (за двомірним розподілом: 75% хлопців, 73% дівчат, 67% з числа колишніх дев'ятикласників, 82% з числа випускників, які закінчили 11 класів). Серед колишніх дев'ятикласників кращі стосунки поміж собою були у хлопців (25 із 41), а серед колишніх одинадцятикласників – поміж дівчатами (25 із 41).

Як «погане» оцінили ставлення до них з боку інших вихованців інтернатного закладу 4% випускників (за двохмірним розподілом: 4% хлопців, 4% дівчат, 5% з числа колишніх дев'ятикласників, 2% з числа випускників, які закінчили 11 класів).

Отже, якщо серед хлопців та дівчат різниця в оцінках щодо загального соціально-психологічного клімату та ставлення з боку дорослих і вихованців в інтернатному закладі майже однакова, то серед дев'ятикласників та одинадцятикласників вона відчутніша

Сімейні форми виховання. При виникненні проблем різного плану (на роботі, зі зміною або пошуком роботи, повсякденних, фінансових, у сім'ї, особистих тощо) вихованці ПС насамперед сподіваються вирішити їх за допомогою прийомних батьків, друзів та самостійно. Щодо конкретного вирішення певного кола питань, то найчастіше вихованці ПС звертаються по допомогу до прийомних батьків, друзів або вирішують їх самостійно. При виникненні фінансових проблем на першому місці стоять прийомні батьки.

Зв'язки з прийомними батьками підтримують 53 з 57 колишніх вихованців ПС та ДБСТ.

- *Може, раз на місяць. Частіше спілкуюсь по телефону. Коли приїжджаю до них у гості, то залишаюсь у них дець на тиждень* (хлопець, 24 роки, виховувався у ПС 3 роки, в інтернаті не проживав, м. Київ).
- *Намагаюсь якомога частіше приїжджати в гості. Вони завжди раді моєму візиту* (хлопець, 17 років, 10 років проживав в інтернатному закладі, потім 5 років виховувався у ПС, м. Кривий Ріг).
- *По великим святам: Новий рік, дні народження. Збирається вся велика родина, близько 20 осіб* (хлопець, 22 роки, 4,2 роки проживав в інтернатному закладі, у ПС виховувався 7 років, смт. Жовтневе, АР Крим).
- *Самі батьки не хочуть підтримувати зв'язку, бо проти моїх стосунків з хлопцем* (дівчина, 19 років, в інтернатному закладі не проживала, виховувалася у ПС 5 років, с. Малий Раковець, Закарпатська обл.).
- *Інколи раз в півроку я їм дзвоню або вони мені* (дівчина, 20 років, в інтернатному закладі не проживала, виховувалася у ПС 4 роки, м. Севастополь).
- *На жаль, тільки в вихідні дні* (дівчина, 18 років, 3 роки прожила в інтернатному закладі, потім виховувалася у ДБСТ, с. Богдановка, Київська обл.).
- *Досить рідко, немає часу із-за поточних проблем* (дівчина, 21 рік, 4 роки прожила в інтернатному закладі, виховувалася у ДБСТ 2 роки, м. Мукачів).
- *На вихідних, їду в родину до батьків, допомагаю, спілкуюсь з братами і сестрами* (хлопець, 22 роки, вихованець ДБСТ, в інтернаті не проживав, с. Зарічне, Одеська обл.).
- *Коли дзвонять, бувають у нас в гостях. Я телефоную. Вони часто телефонують та допомагають* (дівчина, 22 роки, 7 років прожила в інтернатному закладі, потім виховувалася у ДБСТ, м. Ужгород).
- *Як приїжджаю до вихователів, так бачуся із іншими вихованцями. Але ми не передзвонюємося* (дівчина, 18 років, 2 роки виховувалася у ДБСТ, в інтернатному закладі не проживала, м. Київ).
- *Так, досить часто. Буває зустрічаємось у місті або зідзвонюємося. Цікавлюсь про долю тих, хто вибув або вступив на навчання, одружився* (дівчина, 18 років, 3 роки виховувалася у ДБСТ, в інтернатному закладі не проживала, м. Мукачів).
- *Дзвонимо один одному 2 рази на місяць* (дівчина, 20 років, вихованка ДБСТ, в інтернатному закладі не проживала, м. Новомосковськ).

Це ж підтверджують й інші експерти: «Діти з прийомних сімей намагаються підтримувати постійний зв'язок з прийомними батьками, навіть якщо вони переїхали в інші міста та країни».

Зв'язки з іншими вихованцями ПС та ДБСТ підтримують 46 з 57 респондентів. У вільний час зустрічаються зі всією прийомною родиною (батьками, братами, сестрами) 38 з 57 вихованців ПС та ДБСТ, причому в два рази більше такі зустрічі відбуваються саме з братами, сестрами або вихованцями ПС, ДБСТ.

- *Тому що в нас майже однакове життя та ми намагаємось підтримувати один одного у скрутну хвилину (хлопець, 22 роки, 4,2 роки проживав в інтернатному закладі, потім виховувався у ПС, смт. Жовтнєве, АР Крим).*
- *Не хочу. Вони мене дуже не полюбили (дівчина, 20 років, виховувалася у ПС 4 роки, в інтернатному закладі не проживала, м. Севастополь).*
- *Не було інших прийомних дітей. Є двоє дітей рідних у прийомних батьків, але вони теж не хочуть підтримувати зв'язок (дівчина, 19 років, 5 років виховувалася в ПС, в інтернатному закладі не проживала, с. Малий Раковець, Закарпатська обл.).*
- *Я був єдиною прийомною дитиною, але з рідними дітьми з родини я спілкуюсь. В мене є рідні брат та сестра та прийомні (хлопець, 21 рік, виховувався в ПС, в інтернатному закладі не проживав, м. Одеса).*

Щодо оцінки стану свого здоров'я, то: 45 з 57 вихованців ПС/ДБСТ зазначили, що вони мали лише звичайні застудні захворювання; 5 з 57 – мали і більш серйозні захворювання, травми, але їх вдалося вилікувати; 5 з 57 респондентів мають хронічні захворювання та недомагання, 1 з 57 опитаних повідомив, що в нього були серйозні захворювання, травми, від яких страждає до цього часу. Таким чином, оцінка респондентами своєї працездатності повністю кореспондується з оцінкою стану свого здоров'я.

На запитання «Наскільки регулярно Ви займаєтесь фізкультурою або спортом?» 28 з 57 випускників сімейних форм виховання відповіли, що «іноколи займаються фізкультурою або спортом, але не регулярно». Також 11 з 57 респондентів зазначили, що вони «більш-менш регулярно, самостійно» займаються фізичними навантаженнями, 9 з 57 – «дуже рідко або зовсім не займаються», 6 з 25 випускників – «займаються регулярно в секції, на тренуваннях».

У цілому вихованців ПС та ДБСТ оцінки рівня психологічного комфорту виявилися найвищими серед усіх респондентів: 23 з 57 відповіли, що «дуже рідко, майже ніколи» не переживають сильної нервової напруги, 21 з 57 – «іноді переживають подібні стани, 8 з 57 – «ніколи» не відчувають почуття нервового зриву.

Серед проблем, які найбільше турбують вихованців ПС у даний час, – проблеми навчання, пошуку гідної роботи, житла, доля біологічних батьків, проблем, які турбують вихованців ДБСТ – проблеми взаємин у ДБСТ, житла, фінансів, пошуку високооплачуваної роботи.

- *Немає грошей, немає житла, немає кохання (дівчина, 20 років, 4 роки виховувалася в ПС, в інтернатному закладі не проживала, м. Севастополь).*
- *Особливих проблем немає. Звичайні поточні проблеми, пов'язані з навчанням, гуртожитком (дівчина, 19 років, 5 років виховувалася у ПС, в інтернатному закладі не проживала, с. Малий Раковець, Закарпатська обл.).*
- *Була одна проблема, через яку я переживала, це чи вступлю я до навчального закладу, чи ні (дівчина, 18 років, 5 років прожила в інтернатному закладі, потім виховувалася у ПС, м. Черкаси).*
- *Відсутність свого житла та відсутність роботи (дівчина, 22 роки, 4 роки прожила в інтернатному закладі, потім 4 роки виховувалася у ПС, м. Краматорськ).*
- *Скоро пологи. Боюся народжувати, готую себе до цього (дівчина, вихованка ПС, 22 роки, м. Кривий ріг).*
- *Я розумію, що коли стану самостійною, то вже не зможу жити весь час з прийомними батьками, що мені потрібно самостійно влаштувати своє життя. Але мене звідси не гонять*

(дівчина, вихованка ПС, 18 років, м. Київ).

- *Я не знаю про долю біологічних батьків та брата* (дівчина, 18 років, 5 місяців прожила в інтернатному закладі, потім 4 роки виховувалася у ПС, м. Слов'янськ).
- *Ремонт квартири і оформлення її на себе (проблема № 1). Догляд за хворою бабкою (потрібно оформити на неї опікунство)* (дівчина, вихованка ДБСТ, 21 рік, м. Мукачів).
- *Поки що ніщо сильно не хвилює* (хлопець, вихованець ДБСТ, 18 років, м. Дніпропетровськ).
- *Тільки розподіл по навчанню – розподіл турбує, тому що не мають можливості розподілити, як хочеться. Розподіл буде в інше місто. Чи дадуть там житло?* (дівчина, вихованка ДБСТ, 23 роки, м. Маріуполь).
- *Як жити далі? Як здобувати гарну, забезпечену сім'ю?* (дівчина, 18 років, 3 роки проживала у інтернатному закладі, вихованка ДБСТ, с. Богданівка, Київська обл.).
- *Винести здорову дитину* (дівчина, 20 років, вихованка ДБСТ, в інтернатному закладі не проживала, м. Новомосковськ).
- *Немає проблем* (хлопець, 21 рік, вихованець ДБСТ, в інтернатному закладі не проживав, с. Фрунзе, АР КРИМ).

Щодо оцінки загального соціально-психологічного клімату (атмосфери) в ПС, то 50 з 57 вихованців сімейних форм виховання оцінили його як «добрий» (оцінка «поганий» ніким з респондентів надана не була, «скоріше, поганий» – 1 з 57). Оцінили як «добре» ставлення до них з боку прийомних батьків також 50 з 57 опитаних вихованців ПС та ДБСТ («скоріше, погане» – 2 з 57).

- *Прийомна мати відносилась з розумінням до моїх вчинків та проблем* (хлопець, 18 років, виховувався у ПС, в інтернатному закладі не проживав, м. Дмитрів).
- *Ця сім'я для мене як рідна* (хлопець, 21 рік, прожив в інтернатному закладі 1,6 року, потім виховувався в ПС, с. Красилівка, Київська обл.).
- *Відчуваю дуже добре ставлення до мене як до рідної, я відчуваю, що вони мене люблять, брати теж прийняли мене як рідну сестру. І у нас в родині завжди є порозуміння, допомагаємо один одному* (дівчина, 18 років, 4 роки прожила в інтернатному закладі, потім виховувалася у ПС, с. Подішор, Закарпатська обл.).
- *Я знайшла те, чого у мене не було – тата і маму, любов та піклування* (дівчина, 18 років, 5 місяців прожила в інтернатному закладі, потім виховувалася 4 роки в ПС, м. Слов'янськ).
- *В основному були хороші відносини з вихователями, хоча і сварилися* (дівчина, 18 років, 2 роки виховувалася у ДБСТ, в інтернатному закладі не проживала, м. Київ).
- *Добре ставляться до мене. Значно краще ніж в інтернаті (це небо і земля). Тут значно краще вчать самостійному життю* (дівчина, 20 років, виховувалася у ДБСТ, в інтернатному закладі не проживала, м. Мукачів).
- *Мама відносилась до всіх однаково, справедливо і по-доброму* (дівчина, 20 років, вихованка ДБСТ, в інтернатному закладі не проживала, м. Новомосковськ).
- *На мене покладена відповідальність більше за всіх в родині. Мені не подобається, що я повинен більше за інших виконувати якісь доручення. Є інші вихованці, але більше всіх зобов'язують мене* (хлопець, 19 років, 5 років проживав в інтернатному закладі, вихованець ДБСТ, м. Київ).

При виникненні проблем різного плану (на роботі, зі зміною або пошуком роботи, повсякденних, фінансових, в сім'ї, особистих тощо) вихованці ДБСТ (як і вихованці ПС), насамперед сподіваються вирішити їх за допомогою батьків-вихователів, друзів та самостійно. Щодо конкретного вирішення певного кола питань, то найчастіше вихованці ДБСТ звертаються знову ж таки до батьків-

вихователів, друзів або вирішують їх самостійно. При виникненні фінансових проблем на першому місці стоять батьки-вихователі.

Таким чином, для дітей з інтернатних закладів великою проблемою є встановлення нових соціальних контактів, оскільки вони фактично проживають у «замкнутій» системі.

У сімейних формах виховання дитина має більше знайомих та друзів, вона вміє налагоджувати відносини з іншими людьми. Якщо дитина виховується в ДБСТ, вона має велику сім'ю, багато сестер та братів, до яких завжди можна звернутися по допомогу.

1.6. Доходи і витрати, впорядкованість побуту

Інтернатна форма виховання. Враховуючи вік опитаних випускників інтернатних закладів та продовження навчання майже половиною з них, основними джерелами доходів вони назвали: виплати з боку держави (оплата відпустки по догляду за дитиною, допомога по безробіттю тощо) – 37%; заробіток на основній роботі – 34%; інші доходи – 25%; заробіток на додатковій роботі, від тимчасових/разових робіт для фірм, організацій або приватних осіб – 15%.

Розподіл випускників інтернатних закладів за рівнем доходів (з урахуванням доходів як від офіційної, так і неофіційної діяльності, пенсій, стипендій, субсидій, а також допомоги, подарунків від родичів та знайомих) за останній місяць виглядає таким чином: менше 550 грн. – 15%; 551–900 грн. – 13%; 901–1500 грн. – 28%; 1501–3000 грн. – 24%; більше 3000 грн. – 6%. Отже, половина респондентів наразі отримує дохід у межах від 901 грн. до 3000 грн. Наведемо декілька прикладів найуспішніших за рівнем доходів (3000 грн. та більше) вихованців:

– хлопець, 25 років, 11 років виховувався в інтернатному закладі. Після 11 класу поступив до ВНЗ на спеціальність юрист-правознавець, потім закінчив магістратуру (адміністратор державного управління). Під час навчання підробляв у різних громадських організаціях, був стипендіатом благодійного фонду. Зараз очолює благодійний фонд і надає юридичні консультації як практик. Як основні джерела доходів вказав заробіток на основній та додатковій роботах;

– дівчина, 24 роки, в інтернатному закладі прожила 8 років. Після закінчення 11 класів поступила до ВНЗ на спеціальність соціологія. Зараз навчається на останньому курсі, працює в агентстві нерухомості ріелтером. Як основні джерела доходів вказала заробіток на основній роботі та виплати з боку держави;– хлопець, 22 роки, прожив в інтернатному закладі 3 роки. У школі-інтернаті отримав профпідготовку по ремонту взуття, слюсарству, столярству. Закінчив 9 класів, потім поступив до ПТНЗ і отримав кваліфікацію маляра-штукатура. Хлопець зазначив, що в нього не було бажання вчитися за цією спеціальністю, але обирати навчальний заклад не було можливості. Під час навчання підзаробляв на волонтерській роботі в благодійному фонді. Зараз працює помічником директора центру соціальної допомоги молоді. Як основні джерела доходів назвав заробіток на основній та додатковій роботах;

– хлопець, 21 рік, виховувався в інтернатних закладах 15 років. У школі-інтернаті отримав профпідготовку (майстер прикладного мистецтва). Після закінчення 9 класу поступив до технікуму на спеціальність дизайнер, модельєр верхнього одягу. Зараз ще навчається. Як основні джерела доходів вказав: виплати з боку держави; заробіток на додатковій/разовій роботі; реалізація предметів, вироблених у господарстві; спонсорська допомога;

– хлопець, 23 роки, прожив в інтернатному закладі 4 роки. Після закінчення 11 класів поступив до технікуму на спеціальність «експлуатація і ремонт машинного обладнання». Зараз працює екскаваторником. Джерело доходів – заробіток на основній роботі;

– хлопець, 24 роки, прожив в інтернатному закладі 8 років. Після закінчення 11 класу навчався на електромеханіка, але потім отримав професію повара. Зараз працює у ресторані старшим поваром. Джерело доходів – заробіток на основній роботі.

Значна частина випускників інтернатних закладів відповіли, що вважають для себе достатнім місячний дохід у розмірі: 1001–2000 грн. (20%), 2001–3000 грн. (34%), 3001–5000 грн. (23%).

Чверть респондентів (24 із 110) змогла в минулому році придбати «які-небудь цінні речі», у більшості з них (10 з 24) витрати на них еквівалентні доходу за кілька місяців. Дуже незначна частина випускників інтернатних закладів (15 із 110) має «які-небудь борги (неоплачені рахунки, взяті в кредит або в борг гроші тощо)». Розмір цих боргів в основному не перевищує річного доходу респондента/його сім'ї.

Грошові накопичення має третина випускників інтернатних закладів (35 зі 110). Якщо порівняти розмір накопичень із середнім місячним доходом респондентів/їхніх власних сімей, то вони дорівнюють: доходу за кілька місяців (11 з 35); значно менші, ніж місячний дохід (8 з 35); складають приблизно місячний дохід (7 з 35).

У випускників інтернатних закладів на початку самостійного життя виникають проблеми побутового плану та самообслуговування (як щось купити в магазині або аптеці, як приготувати їжу, як правильно спланувати власні витрати тощо). Не вистачає знання життя, у деяких випускників немає розуміння елементарних життєвих речей (наприклад, як викликати лікаря). Були випадки, коли випускники інтернатних закладів продавали власне житло і не розуміли, чому їм держава не надає нову житлову площу.

Як зазначають експерти, діти з інтернатних закладів перебувають у «теплих» умовах, а після випуску змушені йти практично в «невідомість», самотужки вирішувати проблеми житла, реєстрації, працевлаштування та налагодження побуту. Жоден з експертів не пригадав про допомогу, яку зобов'язані надавати особам із числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в рамках діючого законодавства, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.

• Проблема... після досягнення повноліття – відсутність грошей. До 18 років або до завершення навчання – ці діти отримують пристойні гроші (часом, більше 2 тис. грн.). Після закінчення навчання або досягнення повноліття вони їх втрачають (представник місцевих органів влади).

На відміну від дітей, що виховувалися в сімейних формах виховання, для випускників інтернатних закладів побутові проблеми виявляються найпоширенішими після житлових. Навіть після вступу до навчальних закладів випускники інтернатів звертаються по допомогу щодо облаштування свого побуту в гуртожитках. Підлітки фактично не готові до самостійного життя в гуртожитку.

Хоча в деяких інтернатах створюються сімейні групи, в яких намагаються готувати дітей до самостійного життя, і є практика, коли діти в канікулярний період мають відвідати різноманітні служби, ЖЕК, пошту, поліклініку тощо, існують програми комплексної соціалізації тощо, але це не дає можливості повністю підготувати випускників до дорослого життя.

Опитані представники педагогічних колективів так описують проблеми, з якими стикаються їхні вихованці після виходу з інтернатного закладу:

• Місяць-два відбувається адаптація до нових умов життя. Даємо їм на перший час, як ми кажемо «придане» – одяг, взуття, продукти, посуд тощо. Їм видають грошову виплату – 42 грн. Це мало. Тому ті, хто вступає у ВНЗ, приїздять по суботах та неділях до нас, бо стипендію їм дають у кінці вересня. У ПТНЗ одразу з 1 вересня ставлять на харчування, проживання (керівник інтернатного закладу).

• Перше – самоорганізація – вихованцям важко адаптуватися в самостійному житті. За них практично все вирішувалося в інтернаті (класний керівник інтернатного закладу).

• Вони звикли до всього спільного, а в житті потрібно бути самому (класний керівник інтернатного закладу).

На думку експертів, саме випускники інтернатних закладів виявляються найбільш непристосованими до самостійного життя.

▪ Непристосованість до реального життя (планування бюджету, обізнаність з тим, де та що купувати тощо). Випускник виходить як «споживач», адже цього не вчать в школі-інтернаті (представник місцевих органів влади).

▪ Вся проблема в тому, що діти виходять не підготовленими до самостійного життя. І не тому, що там погані працівники (в інтернаті), а тому, що саме інтернатна система неспроможна підготувати дитину до самостійного життя (представник місцевих органів влади).

▪ Діти під час навчання не набувають досвіду управління фінансами, тому що мають повне забезпечення, але не мають кишенькових грошей (представник ЦСССДМ).

▪ В інтернаті...діти не отримують досвіду самостійного життя. Коли стають самостійними – їм важко. Тому що стільки років вони жили на всьому готовому, за них вирішували всі проблеми інші (керівник інтернатного закладу).

▪ Вони не вміють самостійно жити, не знають, на що необхідно витратити кошти, що купувати (класний керівник інтернатного закладу).

Сімейні форми виховання. Основними джерелами доходів опитаних вихованців ПС та ДБСТ є: виплати з боку держави (оплата відпустки по догляду за дитиною, допомога по безробіттю тощо) (20 з 57), заробіток на основній роботі (16 з 57); заробіток на додатковій роботі, від тимчасових/разових робіт для фірм, організацій або приватних осіб (11 з 57); інші доходи (стипендія, заробіток чоловіка) (12 з 57).

Слід відмітити, що лише вихованці ДБСТ (на відміну від випускників інтернатних закладів та вихованців ПС) вказали, що вони мають, а відповідно й отримують доходи від приватної справи (фермерство, магазин), що належать повністю або частково сім'ї вихованця ДБСТ (2 з 57).

Розподіл вихованців ПС за рівнем доходів (з урахуванням доходів як від офіційної, так і неофіційної діяльності, пенсій, стипендій, субсидій, а також допомоги, подарунків від родичів та знайомих) за останній місяць перед опитуванням виглядає таким чином: менше 550 грн. – 6 з 25; 551–900 грн. – 5 з 25; 901–1500 грн. – 7 з 25; 1501–3000 грн. – 6 з 25; більше 3000 грн. – 1 з 25.

Розглянемо детальніше описові характеристики вихованців ПС за рівнем їхнього доходу. Наприклад, респонденти, які мають місячний дохід до 500 грн., наразі навчаються в технікумах (після 9 або 11 класів) та ще ніколи не працювали. Дохід у розмірі 551–900 грн. мають в основному ті з опитаних, хто здобуває освіту та професію у навчальних закладах; знаходиться у декретній відпустці; після закінчення навчання не знайшов роботу за фахом та працює на іншій роботі; має професію, але робота в основному сезонна, крім того, отримує пенсію; кинув навчання у ПТНЗ та наразі торгує на ринку. Наведемо також декілька прикладів найуспішніших за рівнем доходів (3000 грн. та більше) вихованців:

– хлопець, 24 роки, вихованець ПС, закінчив 11 класів та поступив у поліграфічний технікум. Під час навчання підзаробляв у поліграфічній фірмі у знайомих. Зараз працює там старшим зміни, крім того має додаткову роботу (в маркетинговій компанії).

– хлопець, 19 років, вихованець ПС, закінчив 9 класів, вечірню школу та поступив до ВНЗ на економіко-правовий факультет. Зараз продовжує навчатися. Джерелом доходів є заробіток у комерційній фірмі. Додатковий заробіток – професійна спортивна кар'єра (чемпіон світу 2008 р. з гімнастики).

– хлопець, 18 років, вихованець ПС, закінчив 9 класів та поступив учитися на повара-кондитера. Має намір поступати у ВНЗ. Підробляв у мережі супермаркетів продавцем-консультантом, також доводилось підробляти на євроремонтах. У даний час працює начальником охорони в нічному клубі, де раніше працював охоронцем. Паралельно підробляє охоронцем у казино закритого типу.

Вважають для себе достатнім місячний дохід у розмірі 1000–2000 грн. – 7 вихованців ПС з 25, 2001–3000 грн. – 10 з 25, 3001–5000 грн. – 7 з 25.

Чверть респондентів (7 з 25) змогли минулого року придбати «які-небудь цінні речі», у більшості з них (3 з 7) витрати на них дорівнювали приблизно місячному доходу. Також незначна частина вихованців ПС (5 з 25) має «які-небудь борги (неоплачені рахунки, взяті в кредит або в борг гроші тощо)». Розмір цих боргів складає в основному суму, що значно менша, ніж місячний дохід респондента або його сім'ї (3 з 5).

Грошові накопичення мають 12 з 25 вихованців ПС. Якщо порівняти розміри заощаджень із середнім місячним доходом респондентів/їхніх власних сімей, то накопичення значно менші, ніж місячний дохід (5 з 12); дорівнюють доходу за кілька місяців (3 з 12); приблизно такі, як місячний дохід (2 з 12).

Розподіл вихованців ДБСТ за рівнем доходів (з урахуванням усіх видів доходів) за останній місяць виглядає наступним чином: менше 550 грн. – 3 з 32; 551–900 грн. – 6 з 32; 901–1500 грн. – 8 з 32; 1501–3000 грн. – 10 з 32; більше 3000 грн. – 1 з 32.

Розглянемо детальніше описові характеристики вихованців ДБСТ за рівнем їхнього доходу. Наприклад, респонденти, які мають місячний дохід 551–900 грн., наразі: перебувають у декретній відпустці; навчаються та отримують стипендію; навчаються та мають або підзарботок, або додаткову приватну справу. Дохід більше 1501 грн. мають в основному ті респонденти, які навчаються у ВНЗ та підзаробляють, але при цьому мають інші виплати з боку держави; вже мають як основне місце роботи за спеціальністю, так і додаткову роботу. Наведемо також декілька прикладів найуспішніших за рівнем доходів (3000 грн. та більше) вихованців:

– хлопець, 22 роки, вихованець ДБСТ, закінчив 11 класів, після цього продовжив навчання у ВНЗ, спеціальність – обслуговування літаків спецмашинами. Під час навчання підзаробляв «де доводилося», зараз працює на пилорамі. Джерелами доходів вказав: заробіток на основній роботі; реалізація предметів, вироблених у господарстві (вдома або на дачі, в садибі); виплати з боку держави;

– хлопець, 20 років, вихованець ДБСТ, закінчив 9 класів, у професійному ліцеї отримав спеціальність водія широкого профілю, під час навчання підробляв на СТО. Як Основними джерелами доходів є заробіток на основній роботі та виплати з боку держави.

Вважають для себе достатнім місячний дохід у розмірі: 1000–2000 грн. – 9 вихованців ДБСТ з 32, 2001–3000 грн. – 7 з 32, 3001–5000 грн. – 11 з 32.

Трохи більше третини респондентів (12 з 32) змогли в минулому році придбати «які-небудь цінні речі», у більшості з них (9 з 12) витрати на них дорівнювали доходу за кілька місяців. Дуже незначна частина вихованців ДБСТ (3 з 32) має «які-небудь борги (неоплачені рахунки, взяті в кредит або в борг гроші тощо)». Розмір цих боргів складає в основному суму, що значно менша, ніж місячний дохід респондента або його сім'ї (2 з 3).

Грошові накопичення має половина вихованців ДБСТ (17 з 32). Якщо порівняти розмір накопичень з середнім місячним прибутком респондентів/їхніх власних сімей, то вони еквівалентні сумі: значно меншій, ніж місячний дохід (8 з 17); складають приблизно місячний дохід (3 з 17); складають дохід за кілька місяців (3 з 17).

Як зазначають експерти, вихованці ПС та ДБСТ більше адаптовані до реалій життя. Вони знають, як витратити бюджет, як вибрати продукти, приготувати їжу, робити хатню роботу, викликати лікаря тощо. Діти залучаються до господарчої діяльності сім'ї, вони допомагають на дачі або в селі вирощувати овочі та фрукти, доглядати худобу тощо. Крім того, прийомні батьки та батьки-вихователі формують ставлення до побуту, навчають дітей необхідним навичкам та вмінням.

Під час виховання в родині діти мають змогу бачити, «звідки беруться гроші», вони привчаються до роботи, навчаються берегти речі, житло та планувати своє майбутнє.

Отже, аналіз розміру доходів респондентів за минулий місяць свідчить про те, що більшість випускників інтернатних закладів та вихованців ПС за останній місяць мали дохід у розмірі 901–1500 грн., а більшість вихованців ДБСТ – дохід 1501–3000 грн. У цілому ситуація залежить від того, який вік мають опитані, чи продовжують вони навчатися або вийшли в «самостійне плавання», який розмір виплат з боку держави отримують респонденти, який рівень освіти вони отримали, який розмір заробітку вони мають на основній роботі і чи змогли вони влаштуватися по спеціальності, чи є в них можливість отримувати заробіток на додатковій роботі. Опитування показало, що випускники інтернатних закладів та вихованці ПС отримують майже однакові рівні доходів, і третина з них однаково вважає достатнім для себе рівень доходів у розмірі 2001–3000 грн. Але третина вихованців ДБСТ вважає за достатній рівень у 3001–5000 грн. Причину такого розподілу відповідей респондентів неможливо з'ясувати в рамках даного дослідження.

Рівень доходів більшості випускників інтернатних закладів та вихованців ПС майже однаковий, тому у відповідях на запитання відносно придбання за останній рік цінних речей (машини, телевізора, меблів тощо), виявилось, що цінні речі могли собі дозволити лише чверть з них. Зважаючи на те, що третина вихованців ДБСТ отримує дохід від 1501 грн. і більше, то й більше за інших вони мали змогу придбати цінні речі. При цьому вартість речей, які були придбані респондентами різних форм виховання також залежали від розміру їхніх доходів.

Випускники інтернатних закладів намагаються не робити ніяких боргів, через свої невеликі доходи, бачать, що вони їм «не під силу». Але не маючи підтримки з боку дорослих (наприклад, такої, яку мають вихованці ПС та ДБСТ), випускники інтернатних закладів не можуть, відповідно, відкладати гроші у формі заощаджень.

Вихованці ПС мають дещо більше кредитів, боргів (на відміну від випускників інтернатних закладів та вихованців ДБСТ). Можливо, зважаючи на становище родини, вони хочуть добитися

більшого, допомогти родині, на що їй потрібні гроші. Можливо, відчуваючи підтримку прийомних батьків, вони більш упевнені у своїй платоспроможності.

Серед усіх опитаних саме вихованці ДБСТ мають більше за всіх грошових накопичень та менше за всіх боргів.

Порівнюючи можливості інтернатної та сімейних форм виховання щодо підготовки дітей до дорослого життя, експерти дають майже однотайні висновки: вихованці ПС та ДБСТ є більш підготовленими до його початку. Тут вихованців привчають до самообслуговування, вчать розпоряджатися грошима та заощаджувати кошти, прищеплюють навички ведення домашнього господарства, що, у свою чергу, значно полегшує процес входження в самостійне життя.

1.7. Порушення прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування

Інтернатна форма виховання. Насамперед нагадаємо, що при проведенні даного опитування відмовилися від спілкування 42 особи з числа випускників інтернатних закладів, вихованців ПС та ДБСТ. Вважаємо, що якби частина з них все ж таки погодилася розповісти про своє життя, то випадків порушення прав дітей вдалося зафіксувати набагато більше.

На запитання «Чи були випадки жорстокого ставлення до Вас з боку педагогічного колективу або з боку інших співробітників школи-інтернату?»¹¹ зі 110 випускників інтернатних закладів відповіли позитивно. Деякі з цих 7 хлопців та 9 дівчат розповіли, що причиною такого ставлення були неслухняність з їхнього боку, сімейні або особисті проблеми як вихованців, так і вихователів, нестриманість дорослих, порушення психіки деяких вчителів або вихователів тощо. Також респонденти розповіли, що вихователі сварили та могли вдарити їх, куди попало і чим попало, навіть сильно побити.

- *Я вийшов за територію інтернату і запізнився на урок. Вихователька за волосся була головою об парту (хлопець, 21 рік, випускник інтернату (10 років), закінчив 9 класів, проживає в гуртожитку, м. Одеса).*
- *Вихователі знали, що за нас ніхто не заступиться, тому дозволяли собі все, що хотіли. Вони відчували вседозволеність, а на наші скарги ніхто не звертатиме уваги, нам просто не повірять. Всі свої негаразди «виміщували» на дітях. (дівчина, 21 рік, випускниця інтернату (10 років), закінчила 9 класів, проживає у своїй окремій квартирі, м. Київ).*
- *Був один вихователь-педофіл, який ночами забирав до своєї кімнати дівчаток, примушував роздягатись догола і дивився на них. Мене він теж забирав до себе і роздягав. За опір нас били, карали (дівчина, 21 рік, випускниця інтернату (10 років), закінчила 9 класів, проживає у своїй окремій квартирі, м. Київ).*

¹¹ Серед цих респондентів 9 випускників закінчили 9 класів, а 7 випускників – 11 класів.

На запитання «Чи відомо Вам про випадки жорстокого ставлення до інших вихованців з боку педагогічного колективу або з боку інших співробітників школи-інтернату?» 19¹² зі 110 випускників інтернатних закладів відповіли позитивно. Деякі з цих 11 дівчат та 8 хлопців вважають, що причиною такого ставлення були порушення дисципліни з боку вихованців, психологічне напруження, заздрість вихованців, уседозволеність дорослих тощо.

- Педагоги обмежували в іграх, у перегляді телепрограм, були випадки, коли вихователі били вихованців. Вихованці теж могли жорстко себе поводити до вихователя (хлопець, 22 роки, випускник інтернату (3 роки), закінчив 9 класів, проживає у власній окремій квартирі, м. Київ).
- Вихователі знущалися, як хотіли. Були гімнастичною палкою по п'яткам, руки засовували в ки'яток, душили. У мене лишилися шрами і досі (дівчина, 21 рік, випускниця інтернату (10 років), закінчила 9 класів, проживає у своїй окремій квартирі, м. Київ).
- Якщо хтось обмочився вночі, то роздягали догола і на голову вішали обпіяне простирадло (дівчина, 21 рік, випускниця інтернату (10 років), закінчила 9 класів, проживає в своїй окремій квартирі, м. Київ).
- Могли на сіль поставити, паском побити (хлопець, 24 роки, випускник інтернату (8 років), закінчив 11 класів, винаймає квартиру, м. Донецьк).

Підтвердили, що стосовно них були прояви насильства (морального або фізичного) з боку педагогічного колективу або з боку інших співробітників школи-інтернату 18¹³ зі 110 випускників інтернатних закладів. Причиною була поведінка вихованців, іноді – «видимих» причин зовсім не було. Дітей ображали, били, могли залишити без їжі тощо.

- Били, ображали, називали «конченими дурами», повіями (дівчина, 23 роки, випускниця інтернату (10 років), закінчила 11 класів, знімає квартиру, м. Донецьк).
- Одна вихователька могла принизити мене, ображала, говорила мені образливі слова. Я плакала (дівчина, 21 рік, випускниця інтернату (1,5 року), закінчила 9 класів, проживає у квартирі родичів, м. Київ).
- Коли я хотіла відстояти свою позицію чи правду, мої спроби грубо обривали (дівчина, 21 рік, випускниця інтернату (1,5 року), закінчила 9 класів, проживає у квартирі родичів, м. Київ).
- Вихователі били, тому що відчували повну владу над нами, вважали нас за непотріб (дівчина, 21 рік, випускниця інтернату (10 років), закінчила 9 класів, проживає у своїй окремій квартирі, м. Київ).
- Мене не били, до мене приходила мама (дівчина, 21 рік, випускниця інтернату (9 років), закінчила 9 класів, проживає у квартирі знайомих, м. Одеса).

13¹⁴ випускників інтернатних закладів відповіли позитивно на запитання «Чи відомі Вам прояви насильства (морального або фізичного) над іншими вихованцями з боку педагогічного колективу або з боку інших співробітників школи-інтернату?».

- Вихователі підвищували голос і ображали майже всіх дітей (хлопець, 18 років, випускник інтернату (5 років), закінчив 11 класів, проживає в гуртожитку, м. Перечин, Закарпатська обл.)
- Школяр назвав матірнім словом виховательку, вона привела чоловіка і дитину побили

¹² З них 11 респондентів закінчили 9 класів, 8 випускників – 11 класів.

¹³ З них 8 респондентів закінчили 9 класів, 10 випускників – 11 класів.

¹⁴ Серед цих респондентів 8 випускників закінчили 9 класів, а 5 випускників – 11 класів.

до синяків (хлопець, 21 рік, випускник інтернату (10 років), закінчив 9 класів, проживає в гуртожитку, м. Одеса).

▪ Були випадки, коли дівчаток гвалтували вихователі. Нас били по н'ятам, щоб не тікали, не могли ходити. (дівчина, 21 рік, випускник інтернату (10 років), закінчила 9 класів, проживає у своїй окремій квартирі, м. Київ).

▪ ...якщо хтось не хотів їсти те, що давали, виливали на голову те, що було в тарілках (дівчина, 21 рік, випускниця інтернату (10 років), закінчила 9 класів, проживає в своїй окремій квартирі, м. Київ).

На запитання «Чи були випадки, коли співробітники школи-інтернату примушували Вас виконувати важку роботу?» 8¹⁵ випускників інтернатних закладів (з них 4 хлопці та 4 дівчини) відповіли позитивно. 7¹⁶ респондентам (3 хлопцям та 4 дівчатам¹⁷) також відомі випадки, коли співробітники школи-інтернату примушували інших вихованців виконувати важку роботу. 3 коментарів випускників – це була допомога в благоустрої інтернату, ремонт, літня практика тощо. Як відмічають респонденти, в основному працівники не змушували, а просили допомоги (наприклад, хлопців — перенести меблі та ін.).

Досвід проживання в інтернатному закладі для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, також мали майже половина опитаних вихованців ПС та третина вихованців ДБСТ (респонденти зазначили, що вони проживали там від 2 до 6 років). Так, 9 із 13 вихованців ПС та 8 із 10 вихованців ДБСТ зазначили, що їм не сподобалося жити в інтернатному закладі.

Якщо порівняти їхнє життя в інтернаті та ПС/ДБСТ, то практично всім вихованцям подобалося більше жити в прийомній сім'ї та ДБСТ.

• ... в прийомній родині зовсім інше ставлення до тебе (дівчина, 23 роки, 9 років виховувалася в ПС, але 4 роки прожила в інтернатному закладі, зараз мешкає в м. Тальне).

• ...інтернат зовсім не схожий на справжню родину (дівчина, 18 років, виховувалася в ДБСТ 6 років, але 3 роки прожила в інтернатному закладі).

• Я вважаю їх своїми справжніми батьками і навіть не згадую, що я не рідний (хлопець, 21 рік, виховувався у ПС 16 років, але до цього прожив в інтернатному закладі 1,6 року, с. Красилівка, Київська обл.).

• ...в прийомній сім'ї мене дуже любили, постійно піклувались, рідну маму я сприймаю як чужу людину, я дуже люблю прийомних батьків (дівчина, 18 років, виховувалася в ПС 4 роки, в інтернатному закладі прожила 5 міс., м. Слов'янськ).

Вихованці, яким більше сподобалося проживати в інтернатному закладі (1 з 13 вихованців ПС та 2 з 10 вихованців ДБСТ), мотивували це тим, що «приймна родина не може замінити рідної».

Майже половина (6 з 13) вихованців ПС та 1 з 10 вихованців ДБСТ відповіли позитивно на запитання «Чи були випадки жорстокого ставлення до Вас з боку педагогічного колективу або з боку інших співробітників школи-інтернату?». Як розповіли респонденти, вчителі вважали себе

¹⁵ З них 3 респонденти закінчили 9 класів, 5 випускників – 11 класів.

¹⁶ З них 2 респонденти закінчили 9 класів, 5 випускників – 11 класів.

¹⁷ Всі ці дівчата з числа колишніх одинадцятикласниць.

правильними в усьому, не враховували їхньої думки, ставлення до дітей було формальним та байдужим. Їх карали, били, обмежували в іграх тощо.

- *Вихователька постійно була книжкою по голові (дівчина, 22 роки, виховувалася в ПС 4 роки, але 4 роки прожила в інтернатному закладі, м. Краматорськ).*
- *В інтернатах знаходяться різні діти і у вихователів немає диференційованого відношення – вони відносяться до всіх однаково погано (дівчина, 18 років, в інтернатному закладі прожила 5 місяців, у ПС – 4 роки, м. Слов'янськ).*
- *Вихователі часто карали дітей і мене за найменші провину (дівчина, 18 років, прожила в інтернатному закладі 10 років, у ПС – 3 роки, м. Київ).*

Третина випускників сімейних форм виховання вихованців (7 з 23) відповіли позитивно на запитання «Чи відомо Вам про випадки жорстокого ставлення до інших вихованців з боку педагогічного колективу або з боку інших співробітників школи-інтернату?». Респонденти вважають, що причиною такого ставлення були порушення дисципліни з боку вихованців та нерозуміння дитячої психології, небажання проявити більше терпіння.

- *Діти в основному з відхиленням психіки, а ніхто цього не враховує, можуть бити через те, що не відповів на просте запитання (дівчина, 18 років, в інтернатному закладі прожила 5 місяців, у ПС – 4 роки, м. Слов'янськ).*
- *До тих, хто порушував дисципліну і порядок, до тих вживали жорсткі заходи: вони більше працювали, їм не давали права грати на комп'ютері (хлопець, 19 років, вихованець ДБСТ протягом 2 років, до цього 5 років жив у реабілітаційному центрі).*

Більше третини (5 з 13) вихованців ПС та 1 з 10 вихованців ДБСТ зазначили, що стосовно них з боку педагогічного колективу або з боку інших співробітників школи-інтернату були прояви насильства (морального або фізичного). Майже стільки ж відповіло, що їм відомо про прояви насильства над іншими вихованцями з боку педагогічного колективу або з боку інших співробітників школи-інтернату. Респонденти розповіли, що вихователі принижували їх та інших дітей, виставляли «на посміховисько» перед іншими, могли побити за прояви непокори та інші незначні «огріхи».

- *Я хочу, щоб всі знали – дітям в інтернатах дуже погано. Діти від байдуківання та відчуття непотрібності нікому гвалтують і вбивають один одного. Бійки між вихованцями – звичайне діло в інтернаті і побороти це можливо, тільки якщо діти будуть жити в прийомних сім'ях та дитячих домах сімейного типу. Врятуйте наших дітей!!! (дівчина, 22 роки, 4 роки прожила в інтернатному закладі, у ПС – 4 роки, м. Краматорськ).*
- *Майже у всіх в інтернаті (у менших) був енурез. Тому того, хто обмочував постіль виставляли на глум усіх інших дітей. Діти плакали, замикалися в собі і озлоблювалися (дівчина, 18 років, 10 років жила в інтернатному закладі, 3 роки – у ПС, м. Київ).*
- *Мене ображали тільки за одне: те що мій брат має затримку психічного розвитку... (дівчина, 18 років, 10 років прожила в інтернатному закладі, 3 роки – у ПС, м. Київ).*
- *Одного разу мій однокласник повісився (закінчив життя самогубством) і вихователі швидко все зам'яли, були випадки згвалтування хлопцями дівчат, і вихователі все покривали, боялись відповідальності, тому що вони за дітьми не дивились, а якщо і дізнавались про такі випадки, то не розбиралися і не карали винуватих (дівчина, 22 роки, 4 роки прожила в інтернатному закладі, 4 роки – у ПС, м. Краматорськ).*

• *...старші діти або вихователі з меншими дітьми робили те, що хотіли, і це було безкарно для них (дівчина, 18 років, 10 прожила в інтернатному закладі, 3 роки – у ПС, м. Київ).*

Двох вихованців ПС співробітники школи-інтернату примушували виконувати важку роботу, також їм відомі аналогічні випадки з іншими вихованцями. Відповідно до коментарів цих респондентів – це була допомога в прибиранні території та саду, але літом, у спеку було важко. Також один хлопець розповів, що вони мусили носити вугілля та шлакоблоки до кочегарки.

Серед представників педагогічних колективів інтернатних закладів на запитання «Чи були випадки порушення прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в інтернатних закладах?» позитивно відповіли 1 з 11 керівників інтернатних закладів та 2 з 10 класних керівників інтернатних закладів. Не надали відповіді на це запитання відповідно 3 з 11 та 1 з 10 експертів.

• *Фізичні покарання серед працівників нашого закладу, психічне (моральне) насилля (класний керівник інтернатного закладу).*
• *Так, були. Але конкретних прикладів навести не можу (класний керівник інтернатного закладу).*

Підтвердили факт порушення прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в інтернатних закладах 3 з 9 представників місцевих органів влади, 1 з 8 представників ЦСССДМ, 2 з 3 представників громадських організацій. Ці експерти зазначають, що існує суворий контроль з боку влади щодо порушень прав дітей, вони знають усі свої права та володіють інформацією, куди телефонувати та звертатися (на стендах є телефони «гарячих» ліній)..

• *Недостатній контроль захисту житлових прав дітей (представник органів влади).*
• *В основному це стосувалося невчасно встановленого статусу. Інколи працівниками установ здійснюються перешкоди у встановленні контакту між дитиною та громадянами, які хотіли взяти дитину на виховання у сім'ю (представник органів влади).*
• *Були випадки фізичного насильства серед дітей, емоційного насильства з боку вихованців (представник органів влади).*
• *Інтернатні заклади не оформлюють статус дитини-сироти, тому вони втрачають пільги та житло (представник ЦСССДМ).*
• *Ми зіштовхнулися з такою проблемою, коли дітей зі статусом не хотіли брати до інтернату (представник громадських організацій).*
• *Дітям не видають кишенькових грошей. Також були випадки фізичного покарання дітей (представник громадських організацій).*

Підтвердили факт жорстокого ставлення, проявів насильства стосовно дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в інтернатних закладах 1 з 9 представників місцевих органів влади, 3 з 8 представників ЦСССДМ, 2 з 3 представників громадських організацій. Ці експерти зазначають, що ведеться спільна профілактична робота відповідних служб і органів, здійснюються постійні перевірки тощо. А опитані нами діти стверджують, що всі випадки насильства як з боку співробітників інтернату, та і з боку дітей ретельно приховуються представниками інтернату.

- *Фізичне насильство серед дітей, сексуальне насильство* (представник органів влади).
- *Конфлікти між вихованцями, боротьба за лідерство в колективі* (представник ЦСССДМ).
- *Відомо зі слів як дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, так і прийомних батьків, батьків-вихователів, але юридично це не доведено і не афішується* (представник ЦСССДМ).
 - *Наприклад, «дідівщина»* (представник ЦСССДМ).
 - *Трапляється жорстоке поводження в примусовій формі, яке переходить в норму поведінки дітей. У них низька самооцінка, але, з іншого боку, я розумію, наскільки важко знайти підхід до кожного з них, адже вони такі різні* (представник громадських організацій).
 - *Випускники інтернатів свідчать про це. Частіше – горизонтального характеру (сирота з сиротою)* (представник громадських організацій).

Лише 1 з 9 представників місцевих органів влади підтвердив факт експлуатації дитячої праці в інтернатних закладах: *«Відсутність контролю за роботою дітей у приватних осіб»*. Експерти зазначають, що ведеться спільна профілактична робота відповідних служб і органів, у кожному інтернатному закладі працюють психологи, проводиться інформування дітей про їх права, в тому числі трудові.

На запитання «Чи відомо Вам про прояви суїциду серед вихованців інтернатних закладів?» ствердну відповідь надали 3 з 9 представників місцевих органів влади та 1 з 8 представників ЦСССДМ:

- *Це сталося 7 років тому в Переяславі. Невзаємне кохання* (представник органів влади).
- *Дитина повісилася, але не в інтернаті – вдома. Це було два роки тому. Конфлікт з батьками* (представник органів влади).
 - *Були суїцидальні прояви щодо цих вчинків, але самого акту не було. Самотність (внутрішня), психо-неврологічні порушення* (представник органів влади).
 - *3 дитини загинули, а 2 врятували. Відсутність виховної роботи, тому діти потрапили до релігійної секти* (представник ЦСССДМ).

Сімейні форми виховання. Треба зазначити, що в ПС та ДБСТ зустрічаються лише поодинокі випадки жорстокого ставлення та прояву насильства з боку прийомних батьків та батьків-вихователів. Ці факти навіть не варто порівнювати з тими, про які розповіли респонденти та експерти у попередньому розділі про інтернатні заклади.

- *За провинності мама могла відлупцювати, ми молоді – хочеться гуляти, а вона вимагала виконання своїх завдань* (хлопець, вихованець ДБСТ, 18 років, м. Дніпропетровськ).
- *Так, бо я був неслухняним. У дитинстві мене іноді карали, але це безперечно не є «жорстке» ставлення* (хлопець, вихованець ПС, 19 років, м. Одеса).

Лише 2 з 57 випускників сімейних форм виховання зазначили, що мали місце випадки, коли прийомні батьки примушували виконувати важку роботу, але, виходячи з їхніх коментарів, таку роботу не можна назвати тяжкою:

- *Коли робили ремонт в квартирі, то я працював як усі дорослі* (хлопець, вихованець ПС, 24 роки, м. Київ).

• *Фізична робота у зв'язку з тим, що ми жили у власному будинку. Це абсолютно нормально – допомагати батькам по господарству (хлопець, вихованець ПС, 19 років, м. Одеса).*

Опитані прийомні батьки ПС (3 з 6) та батьки-вихователі ДБСТ (3 з 5) вказали, що їм відомо про випадки порушення прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які виховувалися в ПС або ДБСТ, але, як правило, такі порушення прав дітей стосувалися дій третіх осіб (державних службовців, медичних працівників, нотаріусів тощо), а не з боку членів цих сімей:

• *Нашу Настю колишні родичі через суд виписали з квартири, і тепер в неї немає прописки. А в прийомній сім'ї всі ставились і ставляться до неї прекрасно (батьки ПС).*

• *Був випадок, коли були змушені повернути дитину із сім'ї через важкий характер. Дитина мала сильну агресивність (це із розповіді знайомих) (батьки ПС).*

• *Про такі випадки часто чули, але не з нашого оточення (батьки ПС).*

• *У нашій сім'ї точно немає. А так, мабуть, існують: використання дитячої праці (батьки-вихователі ДБСТ).*

• *Цього літа лише трьом з наших дітей надали обов'язкове оздоровлення, а решта його не отримала (батьки-вихователі ДБСТ).*

• *Двоє наших хлопців (випускники) закінчили інтернат і вирішили навчатися далі в ПТНЗ, і ми зіштовхнулись з такою проблемою: психіатр міста Килія не хотів давати нам довідку про те, що наші діти не «дебіли», як він сказав. Довідку цю він так і не видав, хоча наші діти повністю здорові. І вони були вимушені йти вчитися в ПТНЗ не на ту спеціальність, яку хотіли (водій), а на трактористів (батьки ПС).*

• *Нам відомо, що були випадки утиску прав дітей-сиріт щодо набуття ними прав успадкування майна, що за законом повинно було бути надано цим дітям. Діти довго не могли отримати документи на успадковане майно через небажання (чи зумисну бездіяльність) сприяти у вирішенні цього питання (батьки-вихователі ДБСТ).*

3 з 9 представників місцевих органів влади, 1 з 8 представників ЦСССДМ зазначили, що їм відомі факти порушення прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які виховувалися в ПС або ДБСТ. Ці експерти зазначають, що, у відповідності до вимог законодавства, дотримання прав дітей у сімейних формах виховання забезпечують соціальні працівники, які здійснюють соціальне супроводження прийомних сімей та ДБСТ, працівники освітніх закладів, які відвідують діти (вчителі у школі, вихователі у дитсадочках), медичні працівники (дільничний педіатр або сімейний лікар), працівники міліції. Всі вони раз на рік подають до служби у справах дітей інформацію про те, як забезпечені в сім'ї права дитини. Контроль за цією діяльністю здійснюють служби у справах дітей, а також прокуратура.

• *Передача дитини з ДБСТ до інтернатного закладу (представник органів влади).*

• *Зняття статусу з батьків-вихователів. Використання авторитарних методів виховання (представник органів влади).*

• *Я чула про випадки насильства по Україні. Але дуже рідко, оскільки ведеться соціальний супровід ЦСССДМ (представник ЦСССДМ).*

Назвали відомі їм факти жорстокого ставлення, проявів насильства по відношенню до дітей сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в ПС або ДБСТ 1 з 3 представників

громадських організацій, 1 з 9 представників місцевих органів влади. Навіть одне таке повідомлення від представника місцевих органів виконавчої влади викликає подив, тому, що саме ці посадові особи зобов'язані контролювати захист прав дитини в сімейних формах виховання і вживати всіх заходів щодо усунення таких випадків.

- *Використання праці дітей* (представник органів влади).
- *Можливо і є такі випадки, але вони не підлягають розголосу* (представник громадських організацій).

Виходячи з аналізу наданих відповідей як випускників інтернатних закладів, вихованців ПС та ДБСТ, так і опитаних експертів, можна стверджувати, що проблеми порушення прав дітей існують насамперед в інтернатних закладах. Особливо шокуючі факти отримані від вихованців ПС та ДБСТ, які мали досвід проживання в інтернатних закладах.

1.8. Готовність до самостійного життя в самооцінках

У цьому опитуванні ми також маємо можливість дослідити, як випускники оцінюють успішність свого життя після інтернатного закладу, зіставити, наскільки виправдалися їхні мрії та наміри. Нагадаємо, що на інтерв'ю, як правило, давали згоду ті, хто більшою мірою задоволений тим, як складається його/її життя та готові про це говорити.

Інтернатна форма виховання. Природним є те, що більшість випускників інтернатних закладів (86%) зазначили, що вони ще до закінчення інтернату почали замислюватися над тим, як доведеться влаштувати своє подальше життя. Деякі почали це робити ще у віці 10–11 років, деякі – після 18 років, але в основному це був вік від 14 до 17 років (61% опитаних). Лейтмотивом цих роздумів є фраза однієї з учасниць опитування:

- *Була радість, що виходиш в доросле життя, а сумно, тому що виникало дуже багато питань: що далі, як все складеться* (дівчина, 19 років, виховувалася в інтернатному закладі 10 років, закінчила 11 класів, зараз проживає в гуртожитку, с. Тарасівка, Київська обл.).

За твердженнями психологів, діти, позбавлені батьківського піклування, на відміну від «сімейних» дітей, відчують тривогу щодо свого майбутнього та його успішності набагато раніше. Основні роздуми випускників інтернатних закладів були про майбутнє життя, певним чином гіперболізувалися майбутні труднощі, перш за все стосовно того, ким бути в професійному визначенні, де жити, як створити сім'ю та виховати дітей.

- *З юності я читав цікаві філософські книжки. З них я почерпнув важливі розумні речі. Наприклад, як з негативної ситуації не тільки успішно вийти, але й отримати з неї якийсь позитив...* (хлопець, 21 рік, вихованець інтернату (15 років), закінчив 9 класів, проживає в гуртожитку).

- *Дунав, що буду далекобійником і буду заробляти багато грошей, щоб вилікувати своїх батьків* (хлопець, 22 роки, випускник інтернату (8 років), закінчив 9 класів, проживає у гуртожитку, м. Черкаси).

Відповіді випускників на відкриті запитання анкети свідчать про те, що багато з них почали замислюватися ще в інтернатному закладі над майбутньою професією та вибором навчального закладу. Деякі випускники також зазначають, що сподівання щодо отримання бажаної професії були обмежені – вони знали, що доведеться вибрати навчальний заклад, де є гуртожиток та ще недоукомплектовані спеціальності, або не вистачить знань чи здоров'я для вступу у престижний навчальний заклад. Деякі випускники вже знали, що їх направлять до ПТНЗ (при цьому зовсім не на ті спеціальності, про які вони мріяли), а деякі взагалі не хвилювалися з приводу цього.

- *Трохи були переживання про подальшу долю, але мені сказали, щоб я не хвилювався, оскільки це турбота директора інтернату та завуча* (хлопець, 21 рік, випускник інтернату (5 років), закінчив 11 класів, проживає в гуртожитку, м. Перечин, Закарпатська обл.).

Плани щодо майбутньої роботи мали не всі випускники, оскільки вони спочатку планували вступити до навчального закладу та завершити навчання. Плани щодо місця подальшого проживання були більш визначеними: діти або мали закріплене за ними житло, або знали, що отримають місце в гуртожитку. Проте деякі випускники розуміли, що жити далі зовсім ніде (немає ніякого житла, житло не придатне для проживання, рідні ведуть асоціальний спосіб життя). Почуття неспокою та страху за кілька місяців до закінчення інтернатного закладу відчувала половина випускників.

Невідомість, самотність, зміна звичних умов, відсутність коштів, одягу, невизначеність з місцем проживання та навчанням, повернення до сварок з батьками-алкоголіками – зовсім не дитячі думки перед виходом у доросле життя.

На думку майже всіх опитаних представників педагогічних колективів інтернатних закладів, зміни в настроях і поведінці дітей відбуваються з наближенням часу їхнього виходу з інтернатного закладу. У деяких дітей спостерігається помітно знервованій та стурбованій стан, вони шукають підтримку з боку дорослих. Для опису почуттів дітей, експерти вживають такі визначення: «страх», «тривожність», «неспокій», «знервованість», «переляк», «паніка».

- *Дорослішання відбувається у зв'язку з ростом відповідальності. Замислюються: «А де я буду навчатися?»*. Частіше бачимо їх з книгами, самі підходять до викладачів – просять позайматися, підготувати до тестів. Вони починають більш «скупчуватися», розмовляти про майбутнє (керівник інтернатного закладу).
- *Страх перед невідомістю* (керівник інтернатного закладу).
- *Тривожність, стурбованість*. Це дуже помітно у поведінці дитини (класний керівник інтернатного закладу).
- *По-різному, все залежить від індивідуальної особистості. В основному – неспокій. Інколи поведуться розв'язно – це пов'язано з тим, що вони вже майже самостійні, можуть поводити себе вільно* (класний керівник інтернатного закладу).

- Вони переживають. Діти зі шкіл-інтернатів недостатньо адаптовані до самостійного життя. Тому діти децю знервовані, неспокійні. Майбутнє їх лякає. Вони шукають підтримки у вихователів в інтернаті (класний керівник інтернатного закладу).
- Так, ставляться серйозно до подальшого життя, більше задумуються, більше радяться з педагогами, вихователями (класний керівник інтернатного закладу).
- Вони дорослішають, панічно бояться виходити зі звичних умов (класний керівник інтернатного закладу).

Майже всі опитані представники педагогічних колективів інтернатних закладів зазначили, що напередодні випуску з інтернату діти зверталися до них із запитаннями, що стосувалися проблем самостійного життя, зокрема: куди піти навчатися, яку професію обрати та реально здобути, щоб більше заробляти, як жити в гуртожитку, як отримати житло, як його облаштувати, як захистити свої права, як влаштувати власний побут, як поводитися з грошима, як прожити перші дні навчання без стипендії.

Переважна більшість представників педагогічних колективів інтернатних закладів (14 з 21) вважають, що хлопці та дівчата по-різному сприймають серйозність самого факту початку самостійного життя. Дівчата, на їх думку, серйозніші, але більш емоційно підходять до цього питання. Вони завжди більш піддатливі до виховання і краще сприймають те, що намагаються «донести» дорослі. Деякі дівчата планують скоріше вийти заміж, щоб про них хтось піклувався. Хлопці ставляться до питання самостійного життя більш поверхово, але також переживають, хто про них буде піклуватися. Деякі з хлопців починають «приміряти» на себе майбутню відповідальність за родину.

Будь-якій людині властиво планувати своє майбутнє, сподіватися, що всі найкращі надії здійсняться. Хлопці та дівчата продовжують сподіватися на краще, адже вони сподіваються, що після закінчення інтернатного закладу в них розпочнеться нове життя, може складніше, але набагато краще, ніж було до цього.

Майже всі опитані випускники інтернатних закладів (104 зі 110) зазначили, що вони мають мрію. Серед основних мрій опитаних випускників такі: мати власне житло (36 зі 104), створити хорошу сім'ю (33 зі 104), знайти хорошу роботу/гарно заробляти (23 зі 104), мати власний автомобіль (13 зі 104) та продовжити навчання/здобути освіту (13 зі 104).

На думку випускників, більшість їхніх сподівань все ж таки справдяться. Серед найкращих подій, які сталися в перший час після закінчення інтернатного закладу, були названі такі:

- *Вступ до технікуму. Для мене кожний новий день – це гарна подія* (хлопець, 21 рік, вихованець інтернату (15 років), закінчив 9 класів, проживає в гуртожитку).
- *Найкраща подія – це те, що вийшов з інтернату і живу вдома* (хлопець, 22 роки, випускник інтернату (3 роки), закінчив 9 класів, проживає у власній окремій квартирі, м. Київ).
- *Головне те, що я стала студенткою ДНУ* (дівчина, 17 років, випускниця інтернату (10 років), закінчила 11 класів, проживає у своїй окремій квартирі, м. Дніпропетровськ).
- *...те, що я не залишилась під забором* (дівчина, 20 років, випускниця інтернату (8 років), закінчила 11 класів, проживає в гуртожитку, смт. Пуща Водиця).

- *Вступ до ВНЗ* (хлопець, 18 років, випускник інтернату (5 років), закінчив 11 класів, знімає кімнату, м. Дніпропетровськ).
- *Народження доньки, виплата грошей на дитину* (дівчина, 18 років, вихованка інтернату (10 років), закінчила 9 класів, має свою окрему квартиру, м. Бахчисарай).
- *Загалом почалось інше життя, я відчув свободу, можу піти куди хочу, з'явилися власні гроші* (хлопець, 19 років, випускник інтернату (5 років), закінчив 9 класів, проживає у гуртожитку, м. Перечин, Закарпатська обл.).
- *Зустріч з новими цікавими людьми, навчання* (дівчина, 21 рік, вихованка інтернату (3 роки), закінчила 9 класів, проживає в гуртожитку, м. Перечин, Закарпатська обл.).
- *Купив собі мобільний телефон* (хлопець, 22 роки, випускник інтернату (7 років), закінчив 11 класів, знімає квартиру, м. Донецьк).
- *Зустрів нових друзів* (хлопець, 20 років, випускник інтернату (6 років), закінчив 11 класів, знімає квартиру, м. Донецьк).
- *Закохався в дівчину* (хлопець, 22 роки, випускник інтернату (3), закінчив 11 класів, проживає у найманій квартирі, м. Донецьк).
- *Приїхав батько, щоб змінити моє життя* (хлопець, 17 років, випускник інтернату (3 роки), закінчив 9 класів, проживає в гуртожитку, м. Виноградов, Закарпатська обл.).

Прикрі ж події, які сталися з опитаними випускниками після випуску з інтернатного закладу, були в основному пов'язані із хворобою або смертю рідних, розчаруванням у відносинах з коханими людьми, розставанням з колективом. Основна ж частина респондентів на це запитання анкети не пригадала нічого сумного та прикрого за цей період їхнього життя. Труднощів і проблем після закінчення інтернатного закладу зазнали 49 зі 110 випускників інтернатних закладів.

- *Були проблеми з грошима* (хлопець, 22 роки, випускник інтернату (3 роки), закінчив 9 класів, проживає у власній окремій квартирі, м. Київ).
- *Розгубленість* (хлопець, 20 років, випускник інтернату (6 років), закінчив 9 класів, знімає кімнату, м. Судак).
- *Із житлом, роботою* (хлопець, 18 років, випускник інтернату (7 років), закінчив 9 класів, проживає в гуртожитку, м. Ужгород).
- *Не було соціальної і моральної захищеності, фінансові і психологічні проблеми* (хлопець, 22 роки, випускник інтернату (7 років), закінчив 11 класів, знімає квартиру, м. Донецьк).
- *Не міг правильно розпорядитися фінансами* (хлопець, 22 роки, випускник інтернату (3 роки), закінчив 11 класів, проживає в найманій квартирі, м. Донецьк).
- *Проблема з вступом* (дівчина, 18 років, випускниця інтернату (7 років), закінчила 9 класів, проживає у гуртожитку, м. Одеса)
- *Немає грошей взагалі, бо вчасно не зібрали документи* (хлопець, 19 років, випускник інтернату (3 роки), закінчив 9 класів, проживає в окремій власній квартирі, м. Одеса).
- *Родичі обдурили і квартиру забрали* (дівчина, 21 рік, випускниця інтернату (9 років), закінчила 9 класів, проживає у квартирі знайомих, м. Одеса).

Майже половина опитаних вважають: той факт, що вони є випускниками інтернатного закладу, вплинув у цілому на те, як склалося їхнє життя дотепер. Причому серед них дівчат та випускників, які закінчили 11 класів, трохи більше, ніж хлопців та колишніх дев'ятикласників. Але серед колишніх дев'ятикласників так вважають майже 2/3 хлопців, а серед колишніх одинадцятикласників – 2/3 дівчат. Одні респонденти відзначили своє перебування в інтернатному

закладі як позитив, інші випускники – жалкують, що вони не мали сім'ї (прийомної, опікунської, усиновителів), бо впевнені, що тоді їхня доля склалася б більш успішно.

- *Дали пунівку в життя, навчили, нагодували, одягли і замінили ласку й добре ставлення батьків* (дівчина, 19 років, випускниця інтернату (10 років), закінчила 11 класів, проживає в гуртожитку, с. Тарасівка, Київська обл.)
- *Так, тому що інтернат робить велику справу. Якби не ці заклади, то такі, як я, вже давно б пропали* (дівчина, 20 років, випускниця інтернату (8 років), закінчила 11 класів, проживає в гуртожитку, смт. Пуца Водиця).
- *Думаю, що вплинуло. Так як я навчався в школі-інтернаті, то в мене було менше шансів себе реалізувати, аніж в інших дітей* (хлопець, 23 роки, випускник інтернату (4 роки), закінчив 11 класів, проживає у квартирі родичів, м. Кривий Ріг).
- *Можливо, я б здобув нормальну професію, якби жив у сім'ї* (хлопець, 17 років, вихованець інтернату (5 років), закінчив 9 класів, проживає у домі батьків/родичів, смт. Пісочин, Харківська обл.).

Майже третина випускників приховує у розмовах, при знайомствах, при влаштуванні на роботу та інших життєвих ситуаціях те, що вони закінчили інтернатний заклад. Причому серед них дівчат та колишніх дев'ятикласників трохи більше, ніж хлопців та випускників, які закінчили 11 класів. Випускники розповідають, що деякі люди починають дуже опікати, інші – не хочуть спілкуватися, ігнорують, висміюють. Опитані стверджують, що в багатьох людей, з якими вони стикалися, думка про таких дітей дуже хибна (крадії, злодії, бродяги, повії, недорозвинені тощо). Найбільше бажання приховати інтернатний період життя виникає в опитаних при прийомі на роботу, але зробити цього неможливо, оскільки доводиться писати автобіографію та подавати документи про світу.

- *На дітей з інтернатів дивляться геть зовсім по-іншому* (дівчина, 19 років, вихованка інтернату (11 років), закінчила 11 класів, проживає у найманій кімнаті, м. Шпола, Черкаська обл.).
- *Мені б не хотілося, щоб мені чи дорікали, чи використовували інформацію про моє минуле в інтернаті проти мене ж* (дівчина, 21 рік, випускниця інтернату (1,5 року), закінчив 9 класів, проживає у квартирі родичів, м. Київ)
- *Відношення може змінитись. Багато хто думає, що якщо з інтернату, то він «дебіл» і щось погане від нього можна очікувати* (хлопець, 19 років, випускник інтернату (9 років), закінчив 11 класів, проживає у квартирі батьків, смт. Кочеток, Харківська обл.).
- *Не те що приховую, просто не розповідаю без причини. А якщо зайде про це мова, то іноді говорю, правда, дивлячись кому. Причиною служить упереджене ставлення людей до дітей, які вийшли з інтернату* (дівчина, 23 роки, випускниця інтернату (8 років), закінчила 11 класів, знімає квартиру, м. Кривий Ріг).

На думку більшості опитаних представників педагогічних колективів інтернатних закладів, найбільш «типовий» варіант життєвого шляху їхніх вихованців – це навчання та працевлаштування. Звичайно, є різні діти, вони по-різному налаштовані, у кожного свої проблеми, але в них таких труднощів набагато більше, ніж у дітей зі звичайних сімей:

- *Для хлопців: ті, які поступили в коледж, закінчили його з відзнакою і вступили до ВНЗ, поки що мають соціальний захист, до досягнення повноліття, після якого одразу стають у чергу на житло. Ті, які вступають в ПТНЗ, вчать там два роки, тільки досягають повноліття – подають документи на житло, за ким немає закріпленого житла, ідуть в армію, коли звідки приходять у них ось-ось має підійти черга на отримання житла. У них вже є професія, яку вони*

отримали в ПТНЗ. Для дівчат: навчання, в першу чергу, на повному державному забезпеченні, після цього вступають на безплатній формі у ВНЗ і також з настанням повноліття подають заяву на житло (керівник інтернатного закладу).

- Різні є випадки, але діти вміють виживати, ми їх орієнтуємо на вибір професії, влаштовуємо в ліцеї, де набувають фах, але через відсутність житла або, навіть, місця в гуртожитку бувають різні випадки (керівник інтернатного закладу).
- Типового немає. Переважно хочуть досягти успіху – всього одразу і багато (керівник інтернатного закладу).
- Училище (ліцей чи коледж), працевлаштування і пристосування до життя. Це гуртожиток або соціальний гуртожиток (керівник інтернатного закладу).
- Зараз це навчання в ПТНЗ, отримання професії. Все більше в останній час – це навчання в технікумах та ВНЗ. Тим, в кого є житло, легше потім жити самостійно (класний керівник інтернатного закладу).
- Одружуються, влаштовуються на роботу, працюють – це одна категорія, інші ведуть розгульний спосіб життя (класний керівник інтернатного закладу).
- Вчаться, працюють, влаштовують сімейне життя. Але в більшості випадків залишають навчання. Дуже важко жити на стипендію. Тому багато хто з наших випускників не завершує навчання, особливо якщо знаходять добре оплачувану роботу (класний керівник інтернатного закладу).

Опитані представники педагогічних колективів розповіли як про найуспішніших випускників, так і про тих, чие життя влаштувалось найбільш невдало.

- Багато таких дітей. В 10 класі була дівчина. Освіта медика, квартира у Львові. Часто приїжджає до нас. Інша дівчина – чемпіонка з дзюдо, здається, навіть Олімпійських ігор. Хлопець – закінчив Києво-Могилянську академію (керівник інтернатного закладу).
- У нас є випускники: бізнесмени, навіть депутат, директори, вчителі, моряки. При цьому вони допомагають нам своїм спонсорством, тому що діти в інтернаті – одна велика родина і знають, що потрібно виживати (керівник інтернатного закладу).
- В нас їх декілька – хлопець – він заступник голови однієї з районних адміністрацій. Його сестра закінчила Гуманітарну академію, зараз працює в Англії. 60–70% випускників влаштовуються в житті нормально (класний керівник інтернатного закладу).
- 2006 рік випуску. Дівчина закінчила навчання, вийшла заміж, народила, зараз прекрасна мама. Чоловік її також випускник нашого інтернату (2003 рік). Їх випадок заслуговує найвищої оцінки, як найкраще влаштувати життя, серед моїх вихованців (класний керівник інтернатного закладу).
- Один з випускників – «нафтовий магнат», у нього мережа заправок, причому велика (класний керівник інтернатного закладу).

- Був у нас Олексій. Гарно навчався, був світлим гарним хлопчиком. Хотів вступити до Духовної семінарії у Києві. Провчився там 2 роки, а потім їм дають рік подумати – продовжувати навчання чи ні. Він вирішив поступати в Харківську юридичну академію. Гарно навчався, приїздив разом зі студентами в інтернат, організовував допомогу інтернатським дітям. Після закінчення його направили працювати в Київ. А там йому дали роботу, за яку платили 800 грн., і місце у гуртожитку коштувало також 800 грн. Він там мучився, а потім повернувся до Харкова. Шукав роботу, не знайшов і зламався. Стан депресії довів його до виникнення проблем з головою, і він потрапив у психіатричну лікарню. Про його подальшу долю ми не знаємо. Бажання в нього було, а життя його так зламало (керівник інтернатного закладу).
- Є в нас і такі випускники, що на даний момент знаходяться у в'язниці. Не кожний може

втримати самостійність, вседозволеність. Дурні компанії, випадкові знайомі — і життя підхопило по-своєму. Я не хочу називати цих прізвищ, але вони все одно наші випускники (керівник інтернатного закладу).

- *Є такі. Я не можу виділити когось окремо, але такі є. У нас є певний процент відсіву, коли вони вступають до навчального закладу, я вже це говорив. Діти надзвичайно складні, оскільки коли діти приходять у школу в 1—5 клас, ми ще можемо їх сформувати і правильно повести, а якщо діти приходять у 7—9 класі, то їх переформувати, перевиховати дуже важко. Один хлопець, який зараз сів у в'язницю, знаходиться у СІЗО. Він прийшов до нас у 6 клас, він не вмів жодної букви написати, рахувати міг, оскільки цього навчився на вулиці, а ні писати, ні читати не вмів. Завуч, вона мовник, брала його руку у свою, у нього рука вже більше була, ніж її, і виводила з ним букви. А потім він скоїв злочин, крадіжку, і потрапив за ґрати (керівник інтернатного закладу).*

- *Після закінчення школи-інтернату декілька дітей повернулись до своїх батьків, і спіткала їх така сама доля. Сплились і ведуть аморальний спосіб життя (керівник інтернатного закладу).*

- *Немає чого гріха таїти, є і такі діти, які зійшли з дистанції і зараз знаходяться у в'язниці. Не витримали самостійності. Зробили необдуманий крок, своєчасно не звернулись за порадою, і ось так вийшло (керівник інтернатного закладу).*

- *Є такі діти. Або сплились, або наркомани. Але я б не хотіла про них говорити (керівник інтернатного закладу).*

Більшість експертів з числа представників органів влади, ЦСССДМ, громадських організацій вважають, що в більшості випадків життя випускників інтернатних закладів не складається. Але, звичайно, є ті, хто досягає вершин. В основному всі поступають у ПТНЗ та отримують робітничі спеціальності. Бували випадки, коли випускники інтернатних закладів проживали у когось одного, а інші квартири здавали. На ці гроші вони жили, але не працювали і не навчалися, оскільки не бачать у цьому сенсу.

Експерти з числа представників органів влади, ЦСССДМ, громадських організацій «типовим» варіантом життєвого шляху випускників інтернатних закладів вважають такі:

- *По закінченні школи, випуску з інтернату – навчання в ПТУ або технікумі. Після закінчення навчального закладу – працевлаштування, кімната в гуртожитку, створення сім'ї (представник органів влади).*

- *Немає типового шляху. Як правило, позитивні: вступ до навчальних закладів, працевлаштування. Відсоток тих, що починають красти, пити тощо, дуже малий (представник органів влади).*

- *Наслідують шлях своїх батьків (алкоголіків, кримінальних злочинців тощо), якщо контроль відсутній (представник органів влади).*

- *Як правило, це не успішні люди в житті. Відсутність власного житла, мотивації на створення міцної сім'ї, не найкращий стан здоров'я. Часто вони народжують дітей, які повторюють їхній життєвий шлях. Це не самостійні люди, вони мають споживацьку психологію (представник органів влади).*

- *Дитина, яка не має ні квартири, ні роботи, ні сім'ї, як правило, йде на порушення закону. Сама система проковує їх до здійснення неправомірних дій. Дівчата часто стають повіями чи крадійками. Багато хто спивається, стає наркоманом та гине (представник органів влади).*

- *Живуть в одній кімнаті. Здають свої квартири. Але моделі родини немає. Розлучення, діти. Дівчата народжують дітей. Матері-одиначки. Скажімо так, все йде «на круги свої», повертається, на жаль (представник ЦСССДМ).*

- *Випуск з інтернату-школи, де утримувався випускник, подальша освіта (ПТНЗ чи технікум), працевлаштування та отримання кімнати в гуртожитку. Можливо – створення сім'ї*

(представник ЦСССДМ).

- Повернення до батьків (80%) та наслідування їхнього способу життя (представник ЦСССДМ).
- Більшість з них, на жаль, повторюють шлях своїх батьків. Вони не вміють, а найстрашніше – не бажають пристосовуватись до дорослого життя (представник ЦСССДМ).
- Інтернатне середовище не дає можливості дітям у повному обсязі опанувати навички, які є необхідними для самостійного життя. Випускники інтернатів зіштовхуються з труднощами в пошуку роботи, плануванні бюджету, побудові власної родини. Деякі з них інфікуються небезпечними хворобами, потрапляють у місця позбавлення волі (представник ЦСССДМ).
- Дуже часто складні життєві обставини, матеріальні проблеми, проблеми в особистому житті через невміння будувати та зберігати сім'ю, невміння будувати свій бюджет та розпоряджатися коштами. Інший варіант – молода людина, яка вміє добиватися свого, не зупиниться ні перед чим і досягає своєї мети (представник ЦСССДМ).
- Мені важко говорити про «типовий» варіант, скоріш за все, це пошук роботи та житла, а для дівчаток – бажання вийти заміж (немає різниці за кого) (представник громадських організацій).
- Після інтернату – вступ до ПТНЗ. Потім – отримання першого робочого місця, після якого – перехід на роботу до ринку. За цим – або безгрошів'я, або деградація (представник громадських організацій).
- Як правило випуск з інтернату супроводжується отриманням професії, виникають соціальні проблеми (алкоголізм, бідність, неблагополуччя в сім'ї), і потім вже вилучення їх дітей із сім'ї (представник громадських організацій).

Таким чином, виходячи з вищевказаного, віри в добре майбутнє випускників інтернатних закладів (на відміну від них самих) у представників влади та громадських організацій майже немає.

Сімейні форми виховання. Половина опитаних прийомних батьків ПС та майже всі опитані батьки-вихователі ДБСТ помітили зміни в настроях і поведінці вихованців з наближенням часу їхнього самостійного життя.

- Почуття страху перед невідомим, перед самостійним життям (батьки ПС).
- Діти радяться з нами щодо їхнього майбутнього. Але велику роль грає генетика дитини, одні настроєні на самостійне життя, роботу. А один наш випускник не хотів думати ні про майбутнє, ні про роботу (батьки ПС).
- Діти намагаються сподобатись всім членам сім'ї. В них є бажання залишитися і надалі в сім'ї (батьки-вихователі ДБСТ).
- Підвищується тривога у дітей. Вони побоюються вийти з цього райдужного стану, коли за них піклуються як в справжній сім'ї, а в самостійному житті їм потрібно буде все вирішувати самим, коли прийдеться відділитись (батьки-вихователі ДБСТ).

Разом з тим деякі експерти зазначають, що ніяких змін у настроях та поведінці дітей не відбувається:

- Діти звикли думати, що нічого не зміниться з настанням вступу у самостійне життя. Діти просто не сприймають фактор, що, по досягненні повноліття, юридична відповідальність знімається з прийомної родини або держави. Дітей треба готувати до того, що з настанням повноліття, потрібно самостійно влаштовувати життя, тому що вони все таки не пристосовані до реалій життя (батьки ПС).

На відміну від випускників інтернатних закладів, вихованці ПС та ДБСТ мають, на наш погляд, одну, але найголовнішу перевагу. Вони відчувають моральну підтримку дорослих – їх не залишать, вони завжди будуть бажаними в сім'ї, вони завжди зможуть сюди повернутися.

- *...Вже рік у нас живуть брат (12 років) і сестра (18 років). Цю дівчину дуже цікавить її майбутнє життя. І вона задала нам питання «Якщо нам виповниться 18 років, то ми маємо піти?» І ми відповіли, що вони наші діти до самої смерті (батьки ПС).*
- *Дітки дорослішають, стають самостійними і, звичайно, їм страшно залишитися без опіки. Ми стараємось з ними говорити про те, що в їхньому житті нічого не зміниться, окрім того, що навчатись вони будуть в інших містах, а дім, який їх чекає, залишиться назавжди (батьки-вихователі ДБСТ).*

Майже всі батьки ПС та батьки-вихователі ДБСТ вважають, що хлопці та дівчата по-різному сприймають серйозність самого факту початку самостійного життя. Експерти зазначають, що загалом це дуже індивідуально та залежить від характеру дитини, але кожний прагне добре влаштуватися в житті.

Мрії вихованців сімейних форм виховання практично не відрізняються від мрій випускників інтернатних закладів. Так, сподіваються створити хорошу сім'ю – 21 з 57 випускників сімейних форм виховання; про власне житло мріють – 21 з 57; знайти хорошу роботу та гарно заробляти хочуть 15 з 57 опитаних; мати власний автомобіль бажають 11 з 57 вихованців ПС/ДБСТ. Лише закінчення навчання/отримання освіти не стоїть як найбажаніша мрія – про це згадують лише по 2 вихованці ПС та ДБСТ. Мабуть, отримання освіти та професії для дітей з сімейних форм виховання не «далека» мрія, а здійснена реальність.

- *Багато про що: хочу, щоб було своє житло, відкрити свою справу і хочу крім своїх дітей взяти дітей з притулку (дівчина, 22 роки, 4 роки прожила в інтернатному закладі, а потім 4 роки виховувалася у ПС, м. Краматорськ).*
- *В нас з братом мрія купити трактор. Ми ніяк не можемо зібрати гроші. І ще, щоб в мене була нормальна дружина, діти, хороша родина (хлопець, 20 років, 6 років проживав в інтернатному закладі, вихованець ПС, с. Шевченкове, Одеська обл.).*
- *Жити зі своєю родиною. Щоб мене любили батьки і ніколи від мене не відмовились (дівчина, 18 років, 5 років прожила в інтернатному закладі, вихованка ПС, м. Черкаси).*
- *Моя мрія – це майбутня повноцінна родина. Ще я мрію віднайти своє місце в цьому світі, мати цікаву та високооплачувану роботу (дівчина, 21 рік, вихованка ДБС, в інтернатному закладі не проживала, м. Переяслав-Хмельницький).*
- *Як кожна жінка я мрію збудувати гарну родину. Але ще б я дуже хотіла б відвідати Париж (дівчина, 18 років, 3 роки прожила в інтернатному закладі, вихованка ДБСТ, с. Богдановка, Київська обл.).*
- *Знайти рідних (хлопець, 20 років, 10 років прожив у інтернатному закладі, вихованець ДБСТ, м. Люботин).*
- *Мрію добре закінчити технікум і працювати за спеціальністю. Створити родину та жити зі статком (дівчина, 17 років, вихованка ДБСТ, в інтернатному закладі не проживала, с. Сичавка, Одеська обл.).*
- *Стати видатним танцюристом (хлопець, 18 років, 2,5 року проживав в інтернатному*

закладі, вихованець ДБСТ, с. Фонтанка, Одеська обл.).

▪ *Моя мрія така ж, як і у всіх дітей, і не тільки тих, в кого немає кровної родини: мати свою власну родину, чоловіка, дітей, будинок, може якийсь свій бізнес (дівчина, 15 років, вихованка ДБСТ, в інтернатному закладі не проживала, с. Нетеребка, Черкаська обл.).*

Найкращими подіями, які відбулися з вихованцями сімейних форм виховання в перший час після юридичного виходу з сімей, було усвідомлення того, що, втративши статус вихованця або прийомної дитини, вони продовжують себе відчувати членами цієї сім'ї, в якій вони виховувались, на другому місці були відповіді, пов'язані з відпочинком, а вже на третьому – радість від вступу у навчальні заклади. Основною найгіршою подією була хвороба або смерть рідної людини. Водночас, переважна більшість вихованців сімей не згадала жодної прикрої події.

▪ *Вийшла заміж за гарну людину (дівчина, 22 роки, вихованка ПС, до цього 4 роки прожила в інтернатному закладі, м. Краматорськ).*

▪ *Подарунок на день народження від прийомних батьків – відеокамера (дівчина, 18 років, 5 місяців прожила в інтернатному закладі, потім 4 роки виховувалася у ПС, м. Слов'янськ).*

▪ *Вступ до навчального закладу, нові друзі та нові відносини (хлопець, 17 років, вихованець ПС, до цього 10 років проживав в інтернатному закладі, м. Кривий Ріг).*

▪ *Знайшла подружок (дівчина, 20 років, вихованка ДБСТ, в інтернатному закладі не проживала, с. Амурське, АР Крим).*

▪ *Одруження, придбання квартири, народження дитини (дівчина, 20 років, вихованка ДБСТ, в інтернатному закладі не проживала, м. Мукачеве).*

▪ *Перша зарплата (дівчина, 19 років, 3,2 року проживала в інтернатному закладі, вихованка ДБСТ, м. Черкаси).*

Майже чверть вихованців ПС та ДБСТ (15 з 57) вказали, що існує різниця в тому, як влаштовується в житті вихованець в залежності від того, хлопець це чи дівчина. 10 з 15 респондентів вважають, що саме хлопцю легше влаштувати своє життя.

Прийомні батьки ПС та батьки-вихователі ДБСТ вважають, що найбільш «типовий варіант» життєвого шляху вихованця ПС та вихованця ДБСТ – це отримання освіти, працевлаштування та створення родини. Фактично у дітей є такі самі можливості, як і у дітей зі звичайних родин, але все залежить від внутрішнього стрижня дитини.

• *Деякі діти хочуть далі навчатися, працювати, будувати сім'ю. Інші ж розважаються (прийомні батьки ПС).*

• *У дітей є такі самі можливості, як і у дітей зі звичайних родин. З мого досвіду – у звичайній сім'ї одна дитина може бути успішною, а інші дві – не виходити з в'язниці. Все залежить від конкретної дитини та виховання (батьки-вихователі ДБСТ).*

• *Отримання освіти, як наслідок – робота та створення сім'ї. Багато дітей висловлюють бажання в майбутньому мати не тільки своїх, а й усиновлених дітей (прийомні батьки ПС).*

Як зазначають експерти, більшість дітей після досягнення ними повноліття залишаються й надалі проживати у ПС та ДБСТ. Але є поодинокі випадки, коли дитина хоче відчути себе

самостійною і йде з сім'ї або намагається знайти своїх рідних батьків, але частіше за все повертається назад.

Представники органів влади, ЦССДМ, громадських організацій вважають виховання дітей у сімейних формах більш ефективним і надають цим формам більшу перевагу. Думки експертів щодо того, як влаштовуються діти після виховання у сім'ї, відображають такі найбільш типові їх висловлювання:

- *Після закінчення школи – вступ до ПТНЗ, технікуму чи ВНЗ. Потім – працевлаштування та забезпечення житлом. Життєвий шлях вихованців ПС та ДБСТ подібний до сімейного (представник органів влади).*
- *Або родинне виховання та зв'язок з сім'єю, або сам по собі (представник органів влади).*
- *Повноцінна родина (ДБСТ). Усиновлення дитини (ПС) (представник органів влади).*
- *Цих випускників не так багато, щоб говорити про «типовий» варіант. Без вирішення проблеми житла – їх життєвий шлях також буде важким. Щоправда, багато допомагають батьки-вихователі, у ПС ситуація ще краще – часто прийомні батьки залишають на проживання прийомних дітей (представник органів влади).*
- *Дитина йде далі вчитися, продовжує жити в ДБСТ до 23 років. Вона влаштована вихователями на роботу. Підтримуються зв'язки з вихователями (представник органів влади).*
- *Фактично, життя нічим, майже, не відрізняється від життя звичайних родин. Хіба тим, що звертаються до батька та матері повним ім'ям (представник ЦСССДМ).*
- *Вступ до ВНЗ, подальше працевлаштування та створення сім'ї (представник ЦСССДМ).*
- *... Гадаю, що випускники сімейних форм опіки (ДБСТ або ПС) мають ширші можливості, ніж випускники інтернатів: по-перше, «випускниками» в ДБСТ і ПС стають переважно після 23 років (це передбачено законодавством, якщо вихованець ПС та ДБСТ після школи продовжує навчання). Діти-сироти з ПС та ДБСТ, на відміну від випускників інтернатів, як правило, мають кращі знання та вступають до ВНЗ, маючи пільги та підтримку прийомних батьків перехід до самостійного життя у вихованців сімейних форм відбувається менш болісно і значно успішніше, ніж у вихованців інтернатів (представник ЦСССДМ).*
- *Після ВНЗ – отримання роботи, потім – заміжжя та діти (представник громадської організації).*

Вихід у самостійне життя – неминучий і складний етап життя для будь-якої людини. Випускники інтернатних закладів розуміють, що вони, виходячи з «інтернатівської» колиски, по-суті залишаються наодинці з цілим незнайомим для них світом. На противагу цьому, вихованці ПС та ДБСТ мають найголовнішу перевагу – вони відчувають моральну підтримку дорослих, їх не залишать, вони завжди будуть бажаними у сім'ї, вони завжди зможуть сюди повернутися.

Як показало опитування, подальша доля випускників інтернатних закладів, вихованців ПС та ДБСТ складається по-різному. Насамперед, з різних причин і в різному віці потрапляють діти на виховання або до інтернатних закладів, або в сімейні форми виховання. Безумовно, подальша доля дитини залежить від особистих якостей дитини, набутого досвіду, вміння пристосуватися до нових життєвих обставин, а найголовніше – всебічної підтримки з боку дорослих. І саме відсутність усіх цих життєво необхідних навичок, вмінь і соціальних зв'язків відрізняє випускників інтернатних закладів

від вихованців ПС та ДБСТ, які виховувалися в родині і відчувають всебічну підтримку прийомних батьків і батьків-вихователів.

Аналіз життєвих історій випускників інтернатних закладів, їхніх друзів по школі-інтернату, інтерв'ю з експертами показують, що відносно благополучне життя випускників може раптом змінитися суцільними негараздами з усіх боків при виході з інтернатного закладу. Випускники не тільки не мають рівних стартових можливостей матеріально-побутового характеру порівняно з іншими дітьми/молоддю, навіть такими ж сиротами, але вихованими в сімейних формах. Вони через самий лише факт перебування в інтернатному закладі виявляються приреченими на сприйняття їх ключовими інститутами соціуму (з навчання, працевлаштування, забезпечення житлом, соціальною допомогою тощо) як априорі «другосортних», а передбачені законодавством пільги можуть їм не надаватися, оскільки місцеві можливості завжди обмежені.

На додаток до матеріально-побутових проблем і відчуття стигматизації, стан випускників обтяжується розумінням своєї непотрібності, комплексом страхів щодо мало не всіх сторін дорослого життя. Крім того, більшість випускників і самі виявляються не надто налаштованими і готовими до нових умов життя (навчання, праці, ведення господарства, відстоювання прав тощо).

1.9. Інтернатна та сімейні форми виховання: основні переваги та недоліки

Опитування представників органів влади, ЦСССДМ, громадських організацій, педагогічних колективів інтернатних закладів, прийомних батьків ПС та батьків-вихователів ДБСТ дозволило виявити найбільш проблемні й слабкі місця інтернатної та сімейної форм виховання, а також основні їх переваги (див. також дод. 7, 8).

Як зазначають експерти, в кожній системі є свої «плюси» та «мінуси», скрізь може спрацювати людський фактор. На їхню думку, система виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, потребує удосконалення. Це стосується як інтернатної, так і сімейних форм виховання. В Україні залишається не сформованою система попередження соціального сирітства, не розвинуті відповідні інфраструктури та шляхи їх взаємодії.

Ті протистояння, які є між інтернатною та сімейними формами виховання, закривають питання про те, що найкраща форма виховання дитини – у біологічній родині. Треба надавати більше допомоги біологічним сім'ям, проводити профілактику випадків, коли забирають дитину з родини при живих батьках. Треба створювати умови, щоб не доводити до кризових моментів у біологічних сім'ях. Треба берегти сім'ї (класний керівник інтернатного закладу).

Основні переваги та недоліки інтернатної та сімейних форм виховання (визначені експертами)

	Інтернатна форма виховання	Сімейні форми виховання
Переваги	<p>Наявність розгалуженої мережі закладів, можливість міжгалузевої взаємодії. Комплексне обслуговування вихованців. Можливість надання фахової допомоги дітям з особливими потребами, всиновлення яких малоймовір не. Повне державне утримання. Можливість тимчасового перебування дітей з сімей, які перебувають в кризовому стані. Виховання колективізму</p>	<p>Наявність моделі сім'ї. Природна соціалізація в сім'ї. Можливість індивідуального підходу. Кращі стартові можливості для початку самостійного життя. Побутова адаптованість дитини, набуття навичок ведення домашнього господарства. Виховання колективізму. Відчуття дому та родини. Можливість відвідувати звичайну загальноосвітню школу. Широке коло спілкування. Наявність надійних соціальних зв'язків при виникненні складних життєвих ситуацій. «Плавний» вихід у доросле життя. Підтримка в навчанні, працевлаштуванні та забезпеченні житлом</p>
Недоліки	<p>Відсутність моделі сім'ї. Неможливість отримання соціального досвіду проживання в сім'ї. Складність у застосуванні індивідуального підходу. Велика наповнюваність виховних груп. Відсутність навичок задоволення побутових потреб і вирішення побутових проблем. Надмірна опіка. Формування споживацької психології. Низька адаптованість до самостійного життя. Формування деструктивних форм поведінки, властивих закритим колективам (жорстокість, насилля). «Жорстка» регламентація розпорядку дня, відсутність особистого простору. «Болісний» вихід у самостійне життя. Обмеженість у виборі подальшого навчання, професійного спрямування (часто пов'язана з наявністю житла). Несформованість здорової ідентичності, низька самооцінка. Слабкий соціальний супровід випускників. Недосконалість механізмів виходу в доросле життя.</p>	<p>Недосконалість механізмів виходу в доросле життя. Недосконалість критеріїв відбору майбутніх батьків, нестача у них педагогічного досвіду. Відсутність комплексної методичної підтримки виховання дітей. Відсутність відпустки у батьків-вихователів.</p>

- Потрібно розуміти, що не всі діти можуть бути залучені до сімейних форм виховання через стан здоров'я. Для таких дітей – це не краща форма виховання, проте реальна. Також, дітям з поведінковими вадами часом краще тут, ніж у сімейних формах (представник органів влади).

- Не всі діти можуть бути влаштовані до сімейних форм – деякі через поведінкові особливості, деякі за станом здоров'я. Інтернатна система зручна для влаштування таких дітей на тривалий період. Спеціалізовані інтернати здебільшого добре фінансуються державою (представник ЦСССДМ).

- Вважаю, що переваг не існує, але, якщо з дитиною біологічні батьки поводяться жорстоко, то тоді в інтернатних установах будуть переваги: статус у дитини; дах над головою; їжа; захист; пільги при вступі до ВНЗ та гуртожиток при ВНЗ; перше робоче місце та гуртожиток (представник ЦСССДМ).

- Інтернати – це зло. Будь-які форми переваги в цій формі виховання – відсутні. Хоча, треба визнати, що для певної категорії сиріт вони будуть необхідні (представник громадської організації.)

Практично всі експерти зазначили, що інтернатна форма виховання має недоліки або проблемні місця (див. також дод. 7).

- Вся проблема в тому, що діти виходять не підготовленими до самотійного життя. І не тому, що там погані працівники в інтернаті, а тому, що саме інтернатна система не спроможна підготувати дитину до самотійного життя (представник органів влади).

- Інтернат не може показати модель сім'ї, тому що нас багато – 200 осіб. Діти живуть на всьому готовому. Вони не знають ціни продуктів, які затрати на одяг. Втрачається цінність оточуючих речей. Їм здається, що все це буде і в самотійному житті. В дітей розмиті поняття про сімейне життя, відповідальність чоловіка та дружини у сім'ї. Соціальна адаптація в інтернаті – найбільш слабе місце (керівник інтернатного закладу).

- Дітей направляють у старші класи, а не виявляють дітей в початкових класах, це пов'язано з поганою роботою служби у справах дітей, з органами опіки на місцях, з фаховим рівнем голів сільських рад, оскільки більшість дітей до нас приходять з сільської місцевості (керівник інтернатного закладу).

- Мало коштів, щоб подолати всі недоліки. Хотілось би мати більше можливостей робити більше для таких обділених дітей (керівник інтернатного закладу).

- Треба змінити нормативи для забезпечення дітей одежею і взуттям (керівник інтернатного закладу).

Аналіз висловлювань експертів свідчить про наявність протиріч у їхніх поглядах на дану соціальну проблему. Так, одні експерти стверджують, що, пори все, необхідно зберігати біологічну родину дитини, інші – наполягають на якнайшвидшому вилученні дитини з сім'ї, де є прояви кризи. Разом з тим, експерти зазначають, що працівники інтернатних закладів, висловлюючись за усиновлення дітей, подекуди створюють численні перепони і для кандидатів в усиновителі і для дітей, які могли б бути усиновленими. Як зазначають експерти, вони таким чином намагаються боротися за «свій» контингент. Іноді співробітники інтернатних закладів налаштовують дитину проти майбутніх батьків, побоюючись скорочення штату або свого закриття.

- Дуже тяжко віддають дітей. Фактично намагаються всіма силами утриматися на плаву, і дітей з інтернатів до сімейної форми виховання забрати дуже тяжко (представник ЦСССДМ).

Надмірна опіка дітей не може підготувати їх до подальшої соціалізації у суспільстві, вихованці не отримують досвіду самостійного життя. Діти з інтернатних закладів виховуються відокремлено, вони позбавлені досвіду спілкування з дітьми зі звичайних сімей. На думку експертів, при інтернатній формі виховання в дітей формується занижена самооцінка, як правило, вони мають масу невирішених емоційних проблем. Діти не завжди можуть контролювати свої емоційні прояви, поведінкові реакції тощо. Треба враховувати, що в інтернатних закладах виховуються також діти, які в минулому могли бути жертвами насильства, зневаги.

- *Інтернатна система з самого початку неправильна. Психіка дитини змінюється суттєво. Погана адаптованість до самостійного життя. Жорстока система відносин («нестатутні» відносини) серед вихованців (класний керівник інтернатного закладу).*
- *Немає домашнього спілкування. Інтернатна система – це замкнута система (класний керівник інтернатного закладу).*
- *Один недолік в тому, що інтернати не замінять дитині свій дім, батьків, як би ми не намагались це зробити (класний керівник інтернатного закладу).*

Одне з найбільш слабких місць інтернатної системи – це проблема переходу вихованців до самостійного життя. Діти в інтернатних закладах виховуються в «теплих умовах», вони не готові до дорослого життя. Ці діти знаються на своїх правах, але як у подальшому їх захищати, як самореалізовуватися, як бути татом чи мамою, як бути відповідальним у сім'ї – таких моделей поведінки вони не знають.

У державній програмі реформування інтернатних закладів всі акценти поставлені саме на час перебування в цій системі. Після виходу з цієї системи на сьогоднішній день, на жаль, політики нічого не передбачили, щоб дитині було комфортно і краще... Поганий в нас цей місточок переходу з інтернатної системи... в систему самостійного життя. Ось цей місток у нас дуже хиткий, недосконалий, непродуманий, і ось тут злам і відбувається. ...Якщо в когось буде хтось поруч, хто візьме за руку і допоможе по житті, підтримає його, та дитина утримається в цьому жорстокому суспільстві. Якщо поруч нікого не буде, і в дитини не вистачить сили самостійно боротися за житло, за своє майно, за перше робоче місце, за навчання і так далі, витримати навчання це, фінансові труднощі, витримати ось ці спокуси, які навколо дитини на сьогоднішній день є, тому що навіть сімейні діти не витримують, ми це прекрасно знаємо, і ми бачимо, що відбувається навколо, то тільки в такому разі дитина стає на ноги і стає справжнім громадянином України. І коли ми всі весь час говоримо, що випускники інтернатних закладів – це «найслабкіший ланцюг» в нашому суспільстві, то потрібно подивитися, що суспільство зробило для того, щоб цей ланцюг був сильнішим (представник органів влади).

- *...Має бути організація, яка б влаштовувала випускників інтернатів у життя – допомагала в побуті, психологічно (керівник інтернатного закладу).*
- *В останні роки держава приділяє велику увагу адаптації. Найбільш значущі є те, що у нас вони підконтрольні, а в ПТНЗ їм ніхто не приділяє достатньої уваги, майстри, директори, класні керівники — вони не займаються належним вихованням дітей, там діти безконтрольні (керівник інтернатного закладу).*
- *Великою проблемою для дітей інтернатів є адаптація до суспільства: коли діти були в інтернаті, питання за них вирішували вихователі та працівники... Основною проблемою після випуску з інтернату є те, що на дітей починають впливати неблагополучні компанії та різні кримінальні угруповання, які відчують таких дітей, а ті робляться для них корисними (представник органів влади).*

- *Найголовніша проблема – це соціальна адаптація по перших двох роках свого самостійного життя. Працевлаштування та соціальна незахищеність перед суспільством...*(представник ЦСССДМ).
- *Потрібне далі житло, контроль над поведінкою, бо вони виходять у життя – і подальша їх доля нікого не цікавить* (прийомні батьки ПС).
- *Дітей після інтернату просто залишають на вулиці. Соціальне супроводження випускників відсутнє...* (представник громадської організації).

Протягом останніх років на державному рівні, в тому числі й на законодавчому, сімейні форми виховання були пріоритетними та показали свою ефективність – діти, які виховувалися у ПС та ДБСТ, виявилися більш підготовані до самостійного життя, до створення власних сімей.

Водночас представники органів влади (4 з 9), представники ЦСССДМ (3 з 8), представники громадських організацій (2 з 3), прийомні батьки ПС (2 з 6), батьки-вихователі ДБСТ (4 з 5) зазначили, що сімейна форма виховання на сьогодні також має недоліки (див. дод. 8).

- *Безконтрольність державних органів влади за вихованням і утриманням дітей у ДБСТ* (представник органів влади).
- *Некваліфікований підхід в підготовці громадян, які беруть під опіку дітей. Непрофесійний соціальний супровід ДБСТ* (представник органів влади).
- *Велика кількість дітей в родині (ДБСТ) іноді призводить до втрати батьківської уваги; задоволення потреб конкретної дитини, тим більше, якщо це діти з різних сімей (не є братом чи сестрою)* (представник ЦСССДМ).
- *Все залежить від дитини: якщо виховання здійснюється легко, то дитиною займаються та виховують з задоволенням, а якщо з'являються труднощі, то вирішують їх в кожній сім'ї по-різному – можуть і відмовитися від дитини, або дитина – від прийомної сім'ї* (буває рідко) (представник громадської організації).
- *Прийомні родини часто бувають не готовими до морального навантаження, до різних варіантів відносин, що можуть скластися між батьками-вихователями та вихованцями. Не можна брати в сім'ю на виховання більше 3 дітей. Тому що втрачаються відносини тато/мама – дитина, а є відносини вихователь-вихованець. Якщо брати на виховання дитину, то потрібно брати такого віку та статі, яка вже є в родині, щоб вони могли почуватись у парі. Щоб був приклад взаємовідносин* (прийомні батьки ПС).
- *Недосконалість системи та її дій у випадках, коли через певні непорозуміння з чиновниками в родині міняють батьків-вихователів. У мить, коли подружжя переживає кризу – їх так само можуть відлучити від дітей. Як на мене – це псує дітям модель родини – якщо щось не виходить, треба замість пошуку вирішення проблеми дитини, зайнятись заміною в подружжі* (батьки-вихователі ДБСТ).
- *Батьки-вихователі не мають змоги піти у відпустку, відпочити, оздоровитись* (батьки-вихователі ДБСТ).
- *Враховувати бажання батьків щодо можливостей виховувати дітей. Якщо батьки хочуть виховувати більше дітей (3—4), то не вишукувати і забороняти, бо не дозволяє житлова площа у будинку. А йти назустріч, можливо допомогти розширити площу і зробити все можливе, щоб у дитини появилися батьки* (прийомні батьки ПС).
- *Родини стикаються з великими проблемами з вихованцями, мало хто про це знає і мало хто цим цікавиться. Багато бюрократії з боку держави, а допомоги реальної немає. Багато*

перевірок, хоча вони і потрібні. Та з боку адміністрації потрібно більш гнучко відноситися до прийомних родин, які відповідають взірцевим нормам щодо виховання, піклування тощо (прийомні батьки ПС).

Експерти також зазначають, що прийомні батьки або батьки-вихователі бувають подекуди не готовими до морального навантаження, до різних варіантів відносин, що можуть скластися між ними та вихованцями. Є певні складнощі щодо ретельного відбору майбутніх прийомних батьків, навіть після їх попередньої підготовки, коли в них не вистачає педагогічного досвіду для виховання дитини. Випадки повернення дітей із сімейних форм виховання до інтернатного закладу трапляються, але дуже рідко. За словами педагогів інтернатних закладів, вони намагаються в кожному випадку встановити причини можливих конфліктів та укласти перемир'я, але наголошують, що повернення призводить до сильної душевної травми дитини.

Майже всі експерти також зазначають, що саме сімейні форми виховання надають більше стартових можливостей для дитини, її подальшої соціальної адаптації. Дитина готується до самостійного життя щоденно. Її самооцінка та значимість свого «Я» в родині зростають. У дітей сімейних форм виховання є «відчуття» дому, вони знають, що їх тут чекають, розуміють, що є підтримка «за спиною» і що вони не одні, вони розраховують на батьків і в духовному, і в матеріальному відношенні. Прийомні батьки та батьки-вихователі намагаються донести до дітей, що родина – це головне у житті. У вихованців ПС та ДБСТ більш відчутна підтримка сім'ї в подальшому навчанні та працевлаштуванні, а також у вирішенні житлових проблем.

- *В сім'ї вони отримують цінний досвід спілкування, відносин у сім'ї, виходять до самостійного життя з почуттям відповідальності, сформованими особистостями, впевненими у собі. Це формується тільки в сім'ї (батьки ПС).*

- *Діти виходять в доросле життя більш підготовленими. У них є навички самообслуговування, діти мають приклад сімейних відносин, в них є здатність оцінювати реальність життя в плані уміння організувати свій день, планування чи доцільності використання фінансів. Діти відчувають себе особистостями, а не членами стадного гурту (батьки-вихователі ДБСТ).*

- *це статус дитини з сім'ї, а не з інтернату. Батьківське піклування та любов – це дуже вагомий важіль в подальшому житті дітей ДБСТ та прийомних сімей (представник ЦСССДМ про кращі стартові можливості для самостійного життя сімейних форм виховання).*

- *Навіть якщо це лише опікуни, в них більше прав та можливостей влаштувати подальшу долю дитини (керівник інтернатного закладу).*

Отже, за всіма характеристиками сімейні форми виховання є такими, що найбільше відповідають інтересам дитини.

РОЗДІЛ 2. УЧНІ ВИПУСКНИХ КЛАСІВ ІНТЕРНАТНИХ ЗАКЛАДІВ НА ПОРОЗІ САМОСТІЙНОГО ЖИТТЯ

2.1. Життєві плани та реалії життєвого шляху

Учні випускних класів інтернатних закладів, як і більшість хлопців та дівчат, будують свої плани на майбутнє, визначають напрями свого життєвого шляху. Проведене дослідження показало, що серед життєвих планів на найближчі 2–3 роки у більшості опитаних на першому місці виявилось продовження навчання і здобуття освіти – 85%. Кожен десятий планує знайти роботу в цей період.

На запитання про те, ким респонденти бачать себе в 30 років, 45% відповіли, що працюватимуть за фахом, 15% сказали, що в цьому віці будуть батьком або матір'ю, 26% не змогли визначитися з відповіддю. Тобто, кожен четвертий взагалі не може уявити себе через 10—15 років, оскільки ще зовсім не мають соціального досвіду. Що стосується життєвих цілей, то на першому місці (як у хлопців, так і у дівчат) відповідно до рангу важливості стоять навчання і здобуття освіти, а на другому – досягнення професійної кар'єри. Далі для хлопців важливим виявилось "мати свою власну квартиру або будинок" і "стати матеріально незалежним". У дівчат ці пункти також посідають третє та четверте місця за важливістю, однак у іншій послідовності: для них важливо спочатку стати матеріально незалежними, а вже потім "мати свою власну квартиру або будинок". На п'ятому місці у представників обох статей — створити власну сім'ю. Після цього дівчата хотіли б мати дітей, а вже потім власний автомобіль. У хлопців навпаки: вони хочуть мати автомобіль, потім дітей. Хоча чоловіча частина респондентів у 91% випадків заявила, що планує мати дітей у майбутньому. Такі ж плани у 89% дівчат.

Що стосується репродуктивних орієнтацій, бажаної кількості майбутніх дітей, то 53% опитаних хотіли б мати двох дітей, 30% – одного, 10% – трьох, 2% – чотирьох і більше, 5% було важко дати відповідь. Таким чином, учні інтернатних закладів останнього року навчання орієнтовані на створення одно-/дводітних сімей: кожен десятий планує створити багатодітну сім'ю.

Відмітимо, що замислюватися про те, що після закінчення інтернатного закладу доведеться влаштувати своє життя, опитані почали в основному в 13–15 років (16%, 26%, 15% відповідно). Найскладнішим для опитаних бачиться отримання власного житла (61%) та працевлаштування (47%), найпростішим для третини опитаних (36%) – продовження навчання. Причому, дівчата в перших двох пунктах бачать набагато більші труднощі, ніж хлопці, і на 13% та 17% частіше (відповідно) стверджують, що це здійснити складно.

Таким чином, отримані дані дозволяють стверджувати, що для учнів випускних класів інтернатних закладів серед реалій сьогодення є певний страх перед майбутнім, викликаний неодмінним переходом у самостійне, невідоме для опитаних життя, де дбати про себе, приймати рішення та планувати своє подальше життя потрібно буде їм самим, практично без будь-якої допомоги.

2.2. Продовження навчання

Проблема здобуття освіти для учнів випускних класів інтернатних закладів є найбільш актуальною. У необхідності здобуття освіти респонденти бачать перспективу в подальшому житті. 95,5% хлопців і 98% дівчат заявили, що планують продовжити навчання після школи.

Серед тих, хто не планує вчитися далі, а таких 15 осіб серед усіх опитаних (3,5% із загальної кількості), четверо планують працювати, двоє вказали на неможливість навчатися, не вказавши причини, ще двоє вказали на незацікавленість подальшим навчанням, адже вони не розуміють навіщо вчитися, двоє не знають, ким бути та така ж кількість хочуть самостійного життя, одному майбутньому випускникові важко було визначитись, ще двоє взагалі не відповіли.

З опитаних учнів, котрі збираються вчитися далі, 51% планує поступити в навчальні заклади I–II рівнів акредитації (технікуми, училища), до ВНЗ III–IV рівнів акредитації планують поступати 35% опитаних, ще 14% респондентів, що планують вчитися надалі, на даний момент не визначилися, куди поступати. Для порівняння: в технікуми, училища планують поступати 57% всіх опитаних хлопців і 40% всіх опитаних дівчат, у ВНЗ — 28% хлопців і 46% дівчат.

Якщо говорити про професії, які вибрали для себе респонденти, то переважають саме робітничі професії (опитані у більшості випадків (80%) стверджують, що самі обрали собі спеціальність та 69% мріють навчатися в обраному навчальному закладі; однак 59% опитаних зазначають про рекомендації щодо того чи іншого закладу, а, відповідно і щодо спеціальності, з боку вихователів інтернатного закладу, хоча тільки 46% прислухалися до таких порад. Разом з тим, 70% опитаних кажуть, що йдуть навчатися в певний заклад через житло, яке вони отримують у разі навчання саме там. До того ж отримані дані з опитування випускників 2004—2009 років випуску також дозволяють казати про факт надання житла та хоч якоїсь впевненості у заробітку як про основні мотиви у виборі робітничих професій). Так, у представників чоловічої статі найбільш популярними виявилися професії механіка, електрозварника, автослюсаря – 19%; столяра, будівельника, маляра – 13%; водія, тракториста – 9%; кухаря, кондитера – 7%, комп'ютерні технології приваблюють 6%; юриста – 4%; не змогли дати відповідь – 20%. Для дівчат же привабливими є професії кухаря, кондитера – 9%; медицина, фармацевтика – 8%; косметолога, перукаря, візажиста – 7%; учителя – 6%; міліціонера, слідчого – 5%; "актриса, хореограф, режисер", "юрист", "бухгалтер, економіст", "швачка", "психолог, соціолог" – по 4%; не визначилися – 31%.

Таким чином, інтерес становлять мотиви вибору опитаними учнями майбутнього навчального закладу, серед яких головними, як уже зазначалося вище, виявилися: "навчальний заклад і обрана спеціальність найбільше відповідають моїм здібностям" – 80%; "поступивши саме в цей навчальний заклад, я буду забезпечений житлом (проживати у гуртожитку тощо)" – 70%; "мріяли тут вчитися" і "після закінчення цього навчального закладу легко знайти роботу" – по 69%; "тут навчання для мене

безкоштовне" – 65%; "мій учитель/вихователь радить поступати сюди" – 46%; "я не можу поступити в інший навчальний заклад" – 21%; "сюди поступають усі випускники мого інтернатного закладу" – 18%. Отже, при виборі навчального закладу для продовження навчання, а значить і професії, учні випускних класів часто керуються не своїми здібностями і уподобаннями, а житловими і побутовими зручностями та безкоштовністю освіти. Безумовно, що з цих міркувань виходять і педагоги закладів, коли радять випускникам той чи інший навчальний заклад.

Дослідження показало, що викладачі й вихователі ведуть роз'яснювальну роботу з випускниками. Як з'ясувалося, 59% опитаних педагоги інтернатних закладів радили своїм учням, до якого навчального закладу поступати. Ці поради вплинули на плани майже половини випускників (46%).

Тестування щодо профорієнтації проходили 45% респондентів, а за час навчання в інтернатному закладі отримали спеціальність 24% усіх опитаних .

Серед тих, хто отримав спеціальність під час навчання в інтернатному закладі, спеціальність слюсаря, механіка, сантехніка, токаря мають 22% хлопців та ці ж спеціальності опанували 14% дівчат. Ще 22% хлопців набули в інтернатному закладі навичок столяра, будівельника. Серед дівчат найбільше швачок-мотористок – 34%; кухарів – 9%; музикантів-бандуристів – 8%.

Працювати за отриманою спеціальністю планують 36% хлопців і 34% дівчат, не планують – 16% і 20% відповідно, інші ще не визначились.

Отже, попри те, що майже 4% опитаних учнів взагалі не планують продовжувати навчання після закінчення інтернатного закладу та 24% не визначилися з майбутньою спеціальністю, подальше навчання для майбутніх випускників є досить важливим. Адже це дає можливість не тільки здобути певну професію, а й дасть можливість перший час після випуску мати тимчасове житло (гуртожиток тощо), бо, як свідчать відповіді учнів, хоч у 63% є житло, куди б вони могли повернутися після закінчення інтернатного закладу, однак не всі (тільки 49%) підуть туди жити. Загалом же проблема житла є також досить актуальною для майбутніх випускників.

2.3. Місце проживання

Однією з найбільш гострих у житті випускників інтернатних закладів є проблема житла, місця проживання після закінчення навчального закладу. Як з'ясувалося, житло (квартира, будинок, спільно з батьками, родичами), куди опитані можуть повернутися після закінчення інтернатного закладу, мають 63% респондентів. Серед тих, хто не планує повертатися до свого житла, 30% пояснили, що для них це є проблемою. Під проблемою респонденти мають на увазі: "мало місця в будинку" – 25%; "не хочу там жити" або "житло вимагає ремонту" – по 12,5%; "будинок знаходиться

далеко" – 6%; не змогли визначитися – 44%. Важливо зазначити, що вказати суть проблеми не змогли 67% хлопців і 14% дівчат.

Стосовно майбутнього житла, 37% відмітили, що планують жити в гуртожитках від навчального закладу; 33% у своїй власній квартирі/будинку; 7% у соціальному гуртожитку; 5% в орендованій квартирі/будинку; 2% планують залишитися в інтернатному закладі; 2% планують жити у друзів; 4% – десь ще; 10% взагалі не знають, де будуть проживати.

Отже, питання пошуку житла після випуску з інтернатного закладу є найбільш проблематичним для 33% опитаних.

Відсутність житла є проблемою для будь-якої людини; але коли з цим стикається фактично дитина (адже переважна більшість випускається з інтернатних закладів у 14—16 років), це може призвести до непередбачуваних наслідків.

2.4. Підготовка до самостійного життя

82% опитаних учнів вказали, що в їхньому інтернатному закладі велася їх підготовка до самостійного життя.

Серед тих, хто пройшов цю підготовку, 93,5% заявили, що мають достатньо знань про свої громадянські права і обов'язки; 92% знають, куди потрібно звертатися в разі потреби медичної допомоги; 89% – куди звертатися по допомогу правоохоронних органів; як організувати свій побут (прання, приготування їжі) знають 81% тих, що пройшли підготовку; 79,5% в курсі, куди слід звертатися по соціальну допомогу; як купувати продукти та інші речі на ринках і в магазинах, знають 77%; куди звертатися по юридичну допомогу, знають 75%; про порядок оплати комунальних послуг обізнані 64% опитаних.

Серед основних труднощів, з якими можливе зіткнення після закінчення інтернатного закладу, опитані учні називають: вступ до навчального закладу (35% опитаних), пошук роботи/грошей (17%), відсутність житла (16%), труднощі, пов'язані із самостійним життям (9%), незнайомі учні й вчителі (7%). Про те, що труднощів не виникне, вказали 5% опитаних, ще 15% було важко відповісти на запитання.

Таким чином, можемо казати про те, що ті діти, яким важко уявити можливі труднощі, ще не готові до самостійного життя, адже з труднощами після закінчення певного життєвого етапу (у даному разі — закінчення інтернатного закладу) так чи інакше стикаються всі люди. Таким учням необхідно приділити особливу увагу; можливо, для цього потрібно залучити додаткові служби ззовні, тобто проводити лекції, тренінги на зазначену тематику не тільки силами працівників інтернатного закладу. Зазначені заходи допоможуть майбутнім випускникам почуватися впевненіше на початку самостійного життя.

2.5. Життя в інтернатному закладі

Життя в інтернатному закладі є тією сукупністю чинників, які визначають процес соціалізації його вихованців. Один з них — набуття знань та навичок, які необхідні індивіду для життя в суспільстві. Набуття цих навичок залежить значною мірою від того, як організовано щоденне життя вихованців в інтернаті.

Переважна більшість опитаних вихованців наступного року випуску задоволені стосунками з однолітками (77%), викладачами (80%), вихователями (82,5%), що може свідчити про сприятливий клімат усередині освітньо-виховних установ. Разом з тим, випускники 2004-2010 років випуску переважно цих же інтернатних закладів розповіли про численні факти поганого ставлення дорослих до дітей, у тому числі й насильства. Можливо, саме цим пояснюється той факт, що кожен шостий опитаний учень випускних класів інтернатних закладів не зміг оцінити ставлення до себе педагогів і учителів, 4% опитаних висловили думку про негативне ставлення до себе з боку педагогічного і виховного складу інтернатного закладу, ще 10% відмовилися від відповіді.

Соціальна адаптація дитини в інтернатній установі, вироблення соціальних норм і правил поведінки безпосередньо залежить від середовища, в якому вона виховується. Дані опитування показують, що стосунки як між працівниками інтернатного закладу і дітьми, так і вихованців між собою в цілому хороші (80%). Проте, є певна диференціація. Так, на теми, що хвилюють, хлопцям та дівчатам найлегше поговорити з психологом інтернатної установи або однолітками (81% і 79%), далі – з вихователями та медпрацівниками (77 і 73% відповідно), потім – з батьками і братами/сестрами (66 і 68% відповідно), в останню чергу свої проблеми підлітки стали б обговорювати з іншими співробітниками інтернату (65%). Таким чином, проведене дослідження дозволяє зробити висновок про послабшання довірчих стосунків з наростанням соціальної дистанції.

Будь-який вихованець інтернатного закладу — це, незважаючи на уявну самостійність, дорослість і позірну здатність пристосовуватися до життя, все ж таки ще дитина. У них виникає безліч життєвих проблем, які необхідно вирішувати. Дослідження дозволило диференціювати групи людей, до яких, у разі потреби, звертаються учні. Якщо виникають проблеми з навчанням, вихованці, в першу чергу, звертаються до вчителів, вихователів (64%), потім — до друзів, інших вихованців інтернатної установи (20%); проблеми, що виникають зі здоров'ям, учні довіряють медичним працівникам (77%), вчителям/вихователям (8%); якщо виникають проблеми у взаємостосунках з іншими вихованцями, спочатку звертаються до психолога (28%), до друзів-вихованців (22%) та до вчителів/вихователів (20%); з проблемами в стосунках зі співробітниками інтернатної установи 23% опитаних звертаються до вчителів/вихователів, 17% ні до кого не звертаються по допомогу, 13% — звертаються до психолога, 12% — до друзів-вихованців; із повсякденними проблемами — до друзів (29%), до вчителів/вихователів (22%), 14% — до батьків, родичів; і з проблемами особистого

характеру, учні звертаються до психолога (23%), до друзів (21%), 17% — ні до кого не звертаються та 13% — до вчителя/вихователя.

Отже, як бачимо, у разі потреби вихованці інтернатних установ, перш за все, звертаються до педагогічного колективу, потім, залежно від ситуації, до друзів по інтернатному закладу і психологів. Досить рідко ті учні, які мають батьків та інших родичів, звертаються до них. Можливо, низький рівень довіри до батьків і родичів можна пояснити суб'єктивними чинниками, які підірвали авторитет сім'ї, а саме особистою життєвою історією, внаслідок якої дитина опинилася в інтернатному закладі.

2.6. Дружні стосунки та соціальні зв'язки мешканців інтернатних закладів

Якщо говорити про дружні відносини і соціальні зв'язки, то вони закладаються в інтернатних закладах серед учнів в тих групах, де хлопці і дівчата не тільки навчаються, а й живуть разом. У таких колективах діти знаходяться, як правило, в безпосередньому контакті, соціальному спілкуванні і взаємодії, а це сприяє першим крокам в їх соціалізації. В основному, це невеликі за чисельністю групи, що налічують від 11 до 20 осіб. Про такі групи зазначили 65% опитаних учнів випускних класів інтернатних закладів.

Про це свідчать також відповіді на запитання щодо наявності у майбутніх випускників близьких друзів і їх готовність зустрічатися з друзями після закінчення навчання. Результати опитування говорять про те, що основна маса респондентів має чотирьох і більше друзів як серед хлопців, так і серед дівчат: 67% опитаних зазначили, що мають таку кількість друзів серед хлопців, та 56% — серед дівчат. 96% хлопців і 98% дівчат планують зустрічатися зі своїми друзями/подругами або іншими вихованцями після випуску з інтернатного закладу. Водночас не може не насторожувати проблема відсутності у декотрих вихованців навіть хоча б одного товариша/подружки, як серед дівчат (11%), так і серед хлопців (6%). Із цієї категорії майбутніх випускників 1% не хоче бачити своїх товаришів з інтернатного закладу («хочу порвати всі контакти», «у мене своє життя», «тому, що не хочу») і 2% із загального числа опитаних не визначилися.

Щодо зустрічей з педагогами, вихователями та іншими співробітниками інтернатного закладу, опитані учні у 87% випадків дають позитивну відповідь. Дівчата в цьому питанні виявилися більш прив'язаними до своїх наставників – серед усіх опитаних дівчат 93% та 83% усіх опитаних хлопців вказують відповідь "Так". В основній масі майбутніх випускників інтернатних закладів існує прихильність як до своєї школи, так і до своїх старших товаришів.

Ті респонденти, які однозначно відмовляються від майбутніх зустрічей з педколективом (9% хлопців та 7% дівчат), та ті, хто ще не визначився (8% хлопців, 0% дівчат), серед основних причин

називають такі: «я ще маленький для такого спілкування»; «можуть читати моралі»; «вони мені набридли і не подобаються»; «не бачу сенсу»; «не знаю, як я це робитиму» і т. ін.

Отже, на порозі самостійного життя майбутні випускники, в своїй більшості, планують зберегти ті стосунки, підтримувати ті зв'язки, які вони здобули в інтернатній установі. А вже після випуску, не маючи ані друзів, ані рідних, для більшості вихованців інтернатних установ товариші з інтернату та вихователі залишатимуться найріднішими людьми. Щоправда, певна частина опитаних має інший погляд на зв'язки з товаришами після випуску: вони мають бажання якнайшвидше закінчити навчання, а, відповідно, і проживання в інтернаті, та більше не бачитись як з педколективом, так і з іншими вихованцями інтернатного закладу.

2.7. Фізичне здоров'я та моральне самопочуття

Поширеною є думка, що стан здоров'я дітей, що закінчили інтернатні заклади, набагато гірший, ніж у дітей, що живуть в повних сім'ях з батьками. Що ж ми бачимо насправді в результаті дослідження?

В основному, 60% опитаних респондентів вважають, що мають стабільний стан здоров'я і особливого дискомфорту не відчують. Водночас, 16% опитаних вказали, що у них були серйозні захворювання, які вдалося вилікувати, а 11% майбутніх випускників вказують на наявність у них серйозних хронічних захворювань і травм, які на сьогоднішній день не вдалося вилікувати. 2% з вищезазначених респондентів є інвалідами. Кожен одинадцятий учень інтернатного закладу не знає про стан свого здоров'я або не цікавиться ним.

На запитання анкети "Як часто ти переживаєш сильну нервову напругу, почуття нервового зриву?" 86% з числа опитаних відповіли, що такого в їх житті не буває, а якщо і буває, то досить рідко або трапляється іноді. Як і слід було очікувати, найбільш стійкими до нервових потрясінь виявилися хлопці (так, серед опитаних хлопців тільки 12% досить часто переживають такі стани проти 18% серед дівчат).

68,5% із загального числа опитаних майбутніх випускників вважають себе щасливими. Щодо тих респондентів, хто вважає себе нещасливим, то загальна частка їх становить 31,5%.

Попри можливі труднощі, з якими можуть зіткнутися майбутні випускники інтернатних закладів, вони, усе ж таки, покладають великі надії на майбутнє. Про це свідчить наявність мрії у 90% респондентів. Їхні мрії різні: про здобуття освіти і професії (29%), про пошук роботи, яка добре оплачується (22%), створення своєї сім'ї і придбання власного житла (20% і 10%), щоб життєві плани збулися і була можливість чогось досягти в цьому житті (7%). Вони мріють стати відомими спортсменами і модельєрами, бізнесменами і багатими людьми, мати свою машину, багато подорожувати, знайти і, нарешті, побачити членів своєї сім'ї і щоб вони були живі і здорові, мати

багато друзів і любити, та просто стати хорошою людиною. Однак 10% майбутніх випускників взагалі не мають ніяких мрій.

Отже, аналізуючи отримані дані в ході опитування нинішніх учнів інтернатних закладів, можемо сказати, що для майбутніх випускників перехід до самостійного життя, перш за все, асоціюється із здобуттям вищого рівня освіти. Так, продовжити навчання планують 96,5% опитаних, для більшості опитаних серед життєвих цілей навчання займає перше місце. Коли йдеться про можливі труднощі після виходу із інтернатної установи, також найперше зазначається вступ до навчального закладу.

Значна частина опитаних не має чітких уявлень щодо самостійного життя; так, вони бачать себе кимось у 30 років, однак яким буде їх життя, з якими проблемами вони можуть зіштовхнутися — їм невідомо, вони не знають, до чого готувати себе, і це в їх віці та становищі цілком зрозуміло, однак саме тому цим дітям необхідно приділяти особливу увагу перед випуском. Адже у значної частини є проблеми з житлом, не всі діти зможуть вступити до навчального закладу. Бо, як засвідчили дані опитування випускників інтернатних установ 2004—2010 років випуску, життя значної частини з них та тих із їхніх товаришів по інтернату, про яких їм відомо, життя склалося не найкращим чином, а вони ж також розраховували на кращу долю. Звісно, що майбутні випускники сподіваються на краще; проте вони звикли, що про них дбають, але після випуску їм доведеться робити все самим! Попри те, що 82% опитаних учнів зазначають, що з ним проводились бесіди щодо підготовки до самостійного життя, однак як це допоможе їм на практиці, невідомо.

ВИСНОВКИ

В українському суспільстві протягом останніх п'яти років точиться активна дискусія щодо того, яка форма виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, є більш ефективною для дитини, для її майбутнього. Початок цій дискусії поклала низка змін у законодавстві України і, перш за все, законодавче визначення поняття «пріоритетність форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування»¹⁸. Загострило професійну дискусію затвердження Кабінетом Міністрів у 2006 році Концепції Державної програми реформування системи закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування¹⁹ та запровадження низки нормативних документів, що зняло організаційні і фінансові гальма з розвитку таких сімей²⁰.

Загалом протягом 2005–2009 років в Україні було прийнято 104 нормативно - правових акти, що регулюють питання захисту прав дитини, перш за все дитини, що залишилася без батьківського піклування, в тому числі: 7 указів Президента, 9 законів України про внесення змін до низки законів, які регулюють основи соціального захисту дітей, 43 постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України, 19 наказів Мінсім'ямолодьспорту, які зареєстровані в Мін'юсті.

Реалізація цих нормативно-правових актів обумовила зменшення кількості дітей, що виховувалися, наприклад, в школах-інтернатах для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, з 11,9 тис. у 2005 році до 7,2 тис. у 2009 році. Найбільше скорочення чисельності вихованців (майже на 40%) відбулося в будинках дитини системи Міністерства охорони здоров'я України²¹. Таке значне зменшення кількості дітей, що потребують виховання у інтернатних закладах для дітей сиріт і позбавлених батьківського піклування відбулося за рахунок щорічного збільшення кількості усиновлених та переданих у сімейні форми влаштування дітей.

Поміж тим, особливість цієї професійної дискусії в Україні полягає в тому, що дебатується питання, яке вже чітко визначено не тільки національним законодавством, а й вимогами Конвенції ООН про права дитини, де в статтях 20 і 21 визначено право дитини, що втратила біологічну родину, на виховання в сім'ї.

Автори даного дослідження вважають за необхідне перевести існуючу дискусію з площини оцінки форм влаштування в площину вивчення та аналізу ЯКОСТІ догляду за дітьми в широкому розуміння цього поняття. В тому числі, надзвичайно важливим є визначити і оцінити, наскільки

¹⁸ Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» від 13.01.2005 № 2342-IV

¹⁹ Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції Державної програми реформування системи закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, від 11 травня 2006 р. № 263-р.

²⁰ Постанова Кабінету Міністрів України «[Про затвердження Порядку призначення і виплати державної соціальної допомоги на дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, грошового забезпечення батькам-вихователям і прийомним батькам за надання соціальних послуг у дитячих будинках сімейного типу та прийомних сім'ях за принципом "гроші ходять за дитиною" у 2006 році](#)» від 06.02.2006 № 106.

²¹ Захист дітей, які потребують особливої уваги суспільства: стат. зб.–к/Держ. комітет статистики України.— К, 2010.

відповідають соціальним нормам суспільства ті навички та поведінкові стереотипи, які діти засвоюють під час виховання в тій чи іншій формі виховання: конкретному інтернатному закладі та конкретній сім'ї.

У даному дослідженні брали участь респонденти та експерти, які мають безпосереднє відношення до інтернатної та сімейних форм виховання. Опитані респонденти представляли дві соціально-демографічні групи: діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування (учні 9—11 класів інтернатних закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування), та особи із числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які у 2004—2009 роках вибули у зв'язку із закінченням визначених термінів перебування з інтернатних закладів та із сімейних форм виховання (дитячих будинків сімейного типу та прийомних сімей).

Особливий інтерес для дослідників становило таке:

вивчити уявлення про майбутнє самостійне життя сьогоднішніх учнів випускних класів інтернатних закладів та порівняти їх з реальними життєвими здобутками і проблемами тих респондентів, які закінчили ці навчальні заклади у 2004—2009 роках;

провести порівняльний аналіз успішності самостійного життя випускників інтернатних закладів та тих молодих людей, які виховувалися у сімейних формах виховання (дитячих будинках сімейного типу та прийомних сім'ях).

Використання кількісних і якісних методів дослідження дозволило визначити найбільш типові проблеми дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, та осіб з їх числа, які перейшли до самостійного життя, наявність та ефективність заходів, що вживаються для підготовки цих дітей до самостійного життя, та успішність перших років їхнього самостійного життя.

Уявлення учнів випускних класів про своє майбутнє

У переважній більшості інтернатних закладів відмічаються тенденції до надмірної опіки дітей, яка призводить до відсторонення від посильної та необхідної побутової праці, а отже й непристосованості в майбутньому до реалій дорослого життя. Іноді надмірна комфортність перебування дитини в закладі зумовлює в подальшому споживацьке ставлення до життя та знижує ступінь підготовки дітей до діяльності в конкурентному соціальному середовищі. Ймовірно, саме через надмірну опіку опитані учні, майбутні випускники, не бачать особливих труднощів у самостійному житті. Звісно, вони відчувають певний страх перед випуском з інтернатної установи. Однак не усвідомлюють, що на них чекає за її стінами. Для них перехід до самостійного життя, це перш за все, здобуття освіти.

Реалізація можливості продовження освіти та чинники, що впливають на прийняття рішення щодо професії

Для загальної когорти респондентів характерним є високий рівень мотивації до продовження навчання. Абсолютна більшість опитаних учнів випускних класів зазначили, що

продовження навчання є чи не найголовнішим пріоритетом для них на найближчий період.

Разом з тим, серед мотивів щодо продовження навчання в опитаних є як глибоко усвідомлені («маю схильності до тієї професії, що отримаю після навчання»; «мені подобається отримана професія» тощо), так і ситуативні («буду навчатися в цьому закладі, бо там надають гуртожиток», «так порадили вчителі», «туди пішли навчатися мої друзі», «моїх знань не вистачить вступити до іншого навчального закладу»). Значне коригування вибору професійної освіти, а отже і професійних уподобань, відбувається під впливом численних соціально-побутових проблем, особливо у випускників інтернатних закладів.

Щодо рівня знань, які отримують учні випускних класів інтернатних закладів на момент випуску, та їх конкурентоспроможності, інструментарій дослідження окремих запитань не містив. Разом з тим, зазначимо, що за результатами інших досліджень, діти, які проживали у інтернатних закладах, але навчалися в загальноосвітніх школах, мають вищий рівень знань порівняно з тими дітьми, які проживали і навчалися в інтернатному закладі. За нашим дослідженням, тільки кожна шоста дитина із опитаних випускників 2004—2010 років випуску навчалася та кожна двадцята з опитаних учнів наступного, 2011 року, випуску навчається в загальноосвітній школі, і, на переконання авторського колективу, ці діти в майбутньому будуть легше соціалізуватися в дорослому житті, оскільки вони менше постраждали від соціальної ізоляції, яка характерна для інтернатних закладів.

Практично втраченою є практика професійної підготовки під час навчання в інтернатному закладі. Тільки кожен п'ятий опитаний випускник 2004—2010 років випуску та майже чверть учнів останнього року навчання набули робітничу професію під час навчання у інтернатному закладі. Тільки третина із тих, хто таку професію отримав, задоволені тим фахом, який набули. Отже, крім скорочення професійної підготовки під час навчання в інтернатних закладах, сьогодні варто наполягати і на удосконаленні переліку професій, якими можуть додатково оволодіти респонденти. Очевидно, було б доцільним доповнити перелік, як правило, професій в галузі будівництва та легкої промисловості, якими пропонується оволодіти дітям, професіями в сфері обслуговування, такими як перукар, майстер манікюру та іншими, які діти визначають як бажані.

Надзвичайно поширеним як серед випускників інтернатних закладів так і випускників сімейних форм виховання є додатковий підробіток під час навчання, який найбільш характерний для хлопців. Випадки, коли діти звертаються до власників особистих господарств з пропозицією допомогти господарям за плату, не є поодинокими. За результатами відповідей респондентів, хлопці більше схильні до такого виду діяльності, ніж дівчата, через те, що як правило, приватними працедавцями пропонуються до виконання роботи, які потребують значних фізичних зусиль. Причиною поширення цього явища є незначні «кишенькові» кошти, які отримують діти під час навчання.

Суттєвий вплив на вибір подальшого навчання, а отже і професії справляє наявність в інтернатному закладі можливості закінчити 11 класів. У сучасній освітній практиці практично відсутні приклади переходу дитини із закладу з 9- класною освітою у заклади, де є навчання в 10—11 класах, переважно діти після 9 класу переходять на навчання в ПТНЗ, і їх соціалізація більш ускладнена, ніж в інших дітей. У багатьох областях України взагалі відсутні інтернатні заклади з 11 - класною освітою. Для порівняння: серед вихованців сімейних форм виховання, дітей, що закінчили 11 класів майже 70%, серед вихованців інтернатних закладів – 45%.

На відміну від дітей, які виховуються у сімейних формах виховання, де законодавством передбачено право дитини продовжувати проживати у сім'ї протягом усього освітнього процесу, включаючи період і професійного навчання, вихованці інтернатних закладів повинні залишити стіни інтернатного закладу одразу ж після випуску. Нормативна база, що регулює діяльність інтернатних закладів, визначає термін закінчення навчання як термін вибуття дитини з закладу. Природно, виникає розрив у часі між вибуттям з інтернатної установи та зарахуванням до наступного навчального закладу, куди поступила дитина. Як зазначили опитані, цей період є надзвичайно тривожним та таким, що суттєво коригує професійний вибір дитини.

Усі діти із сімейних форм виховання, за виключенням однієї дитини, продовжили навчання після закінчення школи. На противагу цьому, серед випускників інтернатних закладів чверть завершили освіту, закінчивши 9 класів. Можна стверджувати, що саме ці діти матимуть меншу конкурентоспроможність на ринку праці, оскільки здобули лише базову загальну середню освіту.

Щодо продовження навчання після закінчення школи, то майже всі вихованці ПС, ДБСТ вступили до ВНЗ різних рівнів акредитації, щоб отримати відповідні освітньо-кваліфікаційні рівні (молодший спеціаліст, бакалавр, спеціаліст або магістр). Випускники інтернатних закладів після їх закінчення свої освітні та професійні претензії обмежують у більшості випадків отриманням освітньо-кваліфікаційного рівня «кваліфікований робітник».

Отже, на більш вищих рівнях освіти (базова вища та повна вища освіта) вихованці сімейних форм мають кількісну перевагу над випускниками інтернатних закладів: майже кожен четвертий із колишніх вихованців ПС та ДБСТ на момент опитування вже мав вищу освіту (для порівняння: у випускників інтернатів – майже кожен шостий).

Порівнюючи в цілому інтернатну та сімейні форми виховання щодо рівності освітніх можливостей, слід зазначити, що попри те, що всі діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, мають певні пільги при вступі у ПТНЗ та ВНЗ, а також посилений соціальний захист під час навчання (зокрема, соціальні виплати, стипендії, надання місця в гуртожитку навчального закладу тощо), випускники інтернатних закладів зазначили, що вони фактично не мали можливості обирати ні майбутню професію, ні навчальний заклад, де її отримати. Діти, які виховувалися в ПС та

ДБСТ, більше зорієнтовані на здобуття повної загальної середньої та вищої освіти, насамперед завдяки підтримці та допомозі в здобутті освіти з боку прийомних батьків та батьків-вихователів.

Отже, вихованці ПС та ДБСТ, порівняно з випускниками інтернатних закладів, мають більше можливостей у виборі навчального закладу та більш зважено підходять до вибору майбутньої професії.

Самооцінка готовності до виходу на ринок праці та реальна трудова активність, доходи і витрати

За рейтинговими показниками для опитаних випускників 2004—2010 років було значно простіше визначитися щодо майбутньої професії у порівнянні з вирішенням проблем працевлаштування та житла.

Аналіз відповідей щодо очікувань дітей від обраної професії, у відповідях випускників інтернатних закладів частіше вживається поняття «якась професія» з обов'язковим врахуванням житлових умов, які пропонує професійний навчальний заклад. Основні очікування від професії – високий заробіток. У відповідях випускників з сімейних форм виховання частіше вживається поняття «конкретне професійне навчання, обумовлене бажанням та омріяною професією». Основні очікування від професії: крім заробітку — реалізація особистості.

Прогнозуючи своє майбутнє тільки половина учнів випускних класів вважає, що через 10-15 років після отримання професії будуть працювати за фахом. Отже, ще до початку професійної освіти, респонденти стверджують, що не будуть працювати за тим фахом, який отримують в результаті навчання.

На цьому фоні не виглядає дивним те, що кожен десятий з нинішніх випускників інтернатного закладу не задоволений тим, яку професію він зараз отримує. Серед випускників сімейних форм виховання таких удвічі менше – кожен двадцятий.

Аналіз професій, які отримали особи із числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, свідчить про те, що будівельні професії та професії технічного профілю більше поширені серед випускників інтернатних закладів; у сфері фінансів, «кухарські» та «транспортні» професії — більше серед вихованців сімейних форм.

За професіями, які респонденти набули в результаті професійного навчання, працювала тільки третина опитаних випускників. Зміна місця роботи для цієї категорії зайнятого населення є доволі частим явищем. Та все ж звільнення через незадовільні умови праці удвічі частіше зустрічається серед випускників інтернатних закладів, ніж серед респондентів, що виховувалися у сімейних формах влаштування.

Половина опитаних випускників інтернатних закладів не мали після закінчення загальноосвітнього навчального закладу жодного основного місця роботи (взагалі не працювали на повну ставку), певна частина з них мала випадкові заробітки. Кожен п'ятий зазначає, що був коли-

небудь безробітним. У вирішенні питань працевлаштування вони, перш за все, покладаються на друзів, які так само є випускниками інтернатних закладів і мають подібні проблеми на ринку праці.

Становище вихованців сімейних форм на ринку праці так само є складним, кожен шостий зазначає, що був коли-небудь безробітним, але, на відміну від випускників інтернатних закладів, у вирішенні проблем працевлаштування їм часто допомагають батьки або їх знайомі, оскільки соціальні контакти цих дітей набагато ширші, ніж у дітей з інтернатних закладів.

Разом з тим, відповіді респондентів ще раз підтверджують низьку ефективність реалізації законодавчих норм щодо бронювання робочих місць для осіб з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Також результати опитування доводять низьку ефективність, а подекуди і повну відсутність соціального супроводу осіб із числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, оскільки жоден з опитаних не зазначив, що він перебував під соціальним супроводом центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. Такий вид соціальних послуг передбачений законами України «Про соціальну роботу з сім'ями та дітьми» й «Про організаційно-правове забезпечення соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування».

Житло як одна з ключових проблеми осіб із числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування

Наявність житла завжди було значимим аспектом життєдіяльності людини. Для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, вирішення цього питання набуває першорядного значення, зважаючи на те, що для цих осіб варіанти традиційного вирішення житлового питання є недосяжними.

Хоча в Україні прийнято низку законодавчих актів щодо соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, проблема забезпечення житлом залишається найскладнішою. Майже половина випускників інтернатних закладів не мають ніякого житла, де б вони могли поселитися після випуску з інтернатної установи. Крім того, значна частина вихованців, які мають закріплене за ними житло, не змогли або не захотіли повертатися до нього (аварійний стан житла, несприятливий соціально-психологічний клімат в сім'ї або в інших родичів).

Випускники інтернатних закладів, як правило, не мають жодного досвіду вирішення подібних питань. Для них досягти або поновити юридичне право проживати в певному приміщенні, зробити ремонт, навіть організувати свій побут є часто нездоланною проблемою; це попри те, що опитані учні останнього року навчання зазначають про підготовку до самостійного життя, що проводилася в їхньому інтернатному закладі.

Сам принцип направлення дітей до інтернатних закладів обумовлює численні проблеми дітей при поверненні до заброньованого за ними житла або визначення тієї територіальної громади, яка зобов'язана надати таке житло дитині. Інтернатні заклади, як правило, розташовані в

населених пунктах, в тому числі в обласних центрах, на великій відстані від місця походження дитини сироти, тобто того населеного пункту, де в дитини є майно і соціальні зв'язки. За тривалий час перебування у закладі дитина втрачає ці соціальні зв'язки, а подекуди вони перетворюються із позитивних на негативні, руйнується житло і втрачається майно, і це обумовлює небажання дитини повертатися до колишнього місця проживання.

Для тих дітей, які взагалі не мають житла, його отримання ускладнюється тим, що в законодавстві чітко не визначено орган місцевої виконавчої влади, який зобов'язаний дитині таке житло надати. Тільки сьогодні вносяться зміни щодо цього у Житловий кодекс України.

Випускники інтернатних закладів демонструють неготовність до безпечного володіння житлом і в тому випадку, коли влада виконує зобов'язання і надає таке житло. Відсутність соціального досвіду обумовлює те, що, особливо в перші роки після завершення навчання, діти тяжіють до „колективного проживання”, здають свої квартири винаймачам або втрачають право на житло.

Отже, для осіб із числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, наявність проблем з досягненням права на житло має такі основні причини: відсутність у дітей соціального досвіду організації самостійного життя, незнання законодавства та досвіду досягнення своїх прав, недосконалість чинного законодавства з житлових прав цієї категорії дітей.

Попри те, що всі ці причини в тій чи іншій мірі актуальні і для вихованців сімейних форм виховання, наявність у цих дітей соціальної підтримки з боку сімей, в яких вони виховувалися, значно пом'якшує гостроту цієї проблеми. Респонденти назвали численні приклади практичної допомоги прийомних батьків і батьків-вихователів у вирішенні житлового питання, аж до непоодиноких випадків придбання дітям у власність окремого житла. Зауважимо, що юридично такого обов'язку ні прийомні батьки, ні батьки-вихователі не мають.

Стан фізичного здоров'я, психологічного та емоційного самопочуття

Аналіз суб'єктивної самооцінки опитаними стану свого здоров'я дозволяє стверджувати, що переважна більшість респондентів визначають себе практично здоровими. Попри це, у випускників інтернатних закладів (на відміну від випускників сімейних форм виховання) вищий рівень хронічних захворювань, хоча рухова активність на одному рівні як у вихованців сімейних форм виховання, так і у вихованців інтернатних закладів.

Респонденти досить позитивно оцінили свій емоційний стан: переважна більшість відчуває почуття нервової напруги та нервового зриву «іноді і майже ніколи». Разом з тим, питома вага тих, хто відчуває почуття нервової напруги та нервового зриву «постійно і досить часто» серед випускників інтернатних закладів в 1,5 разу більша, ніж серед тих, хто виховувався у сімейних формах виховання.

Щодо оцінки випускниками 2004—2010 років випуску загального психологічного клімату (атмосфери) в інтернатному закладі (під час перебування там респондентів), то трохи більше половини випускників (55%) оцінили його як «добрий», у сімейних формах виховання визначили психологічний клімат «добрим» 88% опитаних. Відповідно поганою визначили психологічну атмосферу кожен дев'ятий з тих, хто виріс в інтернатних закладах, і одна особа із тих, хто виховувався в сімейних формах виховання.

Наявність соціальних зв'язків і дружніх відносин

За матеріалами проведеного дослідження, отримала повне підтвердження гіпотеза, що для дітей з інтернатних закладів великою проблемою є встановлення нових соціальних контактів, оскільки вони фактично проживають у «замкнутій» системі. Діти, перебуваючи в умовах інтернатної установи, фактично не виходять за рамки організованої життєдіяльності, а можливості самостійного вирішення багатьох інших проблем практично повністю обмежені. Інтернатні заклади часом цілком закриті для спілкування та взаємодії дитини з навколишнім соціальним світом. Внаслідок цього виникає низка проблем особистісного розвитку вихованців, зокрема: відсутність соціального досвіду, низька мотивація соціальної участі та соціальної активності. У сімейних формах виховання, які не є соціально ізольованими, дитина відвідує звичайні освітні заклади, спілкується з представниками „несирітського” соціуму, відповідно має більше знайомих та друзів, краще вміє налагоджувати стосунки з іншими людьми.

Як результат, при вирішенні проблем різного плану (на роботі, зі зміною або пошуком роботи, повсякденних, фінансових, в сім'ї, особистих тощо) в середньому третина колишніх вихованців інтернатних закладів насамперед сподіваються вирішити їх самостійно, тоді як діти із сімейних форм виховання в таких випадках, перш за все, звертаються до прийомних батьків, батьків-вихователів. Другою соціальною спільнотою, яка викликає довіру в опитаних, незалежно від форми виховання, є друзі.

Звичайно, випускники задля вирішення різноманітних проблем звертаються і до працівників інтернатних закладів, звертаємо увагу — не до керівників закладів, а до вихователів, класних керівників.

Респонденти виявили найменше схильності звертатися по допомогу у вирішенні своїх питань до юристів, психологів, директорів інтернатних закладів, колег по роботі та пастирів церкви.

Найбільший рівень довіри опитані засвідчили до прийомних батьків, батьків-вихователів, друзів, а також значною мірою респонденти покладаються на самих себе, причому самостійність замає перше рейтингове місце серед випускників інтернатних закладів і третє — серед випускників сімейних форм виховання.

При виникненні фінансових проблем на першому місці стоять прийомні батьки, батьки-вихователі. Майже всі випускники сімейних форм виховання підтримують зв'язки з прийомними

батьками та батьками-вихователями і після офіційного вибуття дітей з сімей та припинення дії юридичних обов'язків батьків.

Результати проведеного дослідження переконливо доводять, що стосунки дітей з прийомними батьками та батьками-вихователями є більш довірливими і позитивними, ніж стосунки дітей з педагогічними працівниками інтернатних закладів. Такий висновок є абсолютно закономірним з огляду на те, що домінуючою функцією прийомних батьків і батьків-вихователів у ставленні до дитини є батьківська функція, а педагогічних працівників інтернатних закладів – освітньо-виховна функція.

Опитані навели численні прояви стигматизації, упередженого ставлення соціуму до дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Особливо це характерно для випускників інтернатних закладів, які набагато частіше, ніж діти із сімейних форм виховання, повідомляли про такі факти, попри те, що український соціум значно змінив у позитивний бік ставлення до дітей-сиріт протягом останніх п'яти років. Про це свідчить, перш за все, щорічне зростання кількості усиновлених громадянами України дітей, збільшення кількості сімей, які беруть таких дітей на виховання.

Отже, можна стверджувати, що найбільше дискримінаційним проявам з боку соціуму піддаються діти не тільки і не стільки за фактом сирітства або втрати батьківського піклування, а, передусім, за фактом виховання у інтернатному закладі.

На жаль, Міністерство освіти і науки України, ігнорує вимоги законодавства щодо усунення причин, які обумовлюють виникнення дискримінаційних проявів. Незважаючи на те, що Закон України „Про забезпечення організаційно-правових засад соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування” ще у 2005 році заборонив у назвах інтернатних закладів зазначати категорію осіб, які утримуються і виховуються в цих закладах, ще й сьогодні діти скаржаться на те, що під час працевлаштування вони отримують відмови після ознайомлення з документами про освіту пошукувача роботи.

Автори дослідження звертають увагу на те, що й експерти у відповідях демонстрували незнання чинного в Україні законодавства, вдавалися до дискримінаційних висловлювань та характеристики щодо опитаних дітей.

Поширення насильства в закладах та сім'ях, де виховувались діти-сироти і діти, позбавлені батьківського піклування

Проведене опитування виявило випадки порушення прав дітей, жорстокого ставлення та насильства по відношенню до неповнолітніх, які існують переважно в закладах інтернатного типу. В основному, це конфлікти серед вихованців, між вихователями та вихованцями, «дідівщина», випадки фізичного та сексуального насильства, морального приниження тощо. Експерти зазначають, що ведеться спільна профілактична робота відповідних служб і органів, здійснюються постійні перевірки

тощо. Але, за свідченнями колишніх випускників інтернатних закладів, більшість таких випадків замовчується та не виходить за межі закладу.

Кожен сьомий випускник інтернатного закладу пережив на собі жорстоке ставлення з боку педагогічних працівників закладу або знає про такі випадки відносно інших дітей. Причинами таких вчинків дорослих опитані визначали як проблемами дітей (неслухняність тощо), так і проблемами дорослих (нестриманість поведінки дорослих, порушення психіки у деяких вчителів). Розповіді респондентів свідчать не просто про педагогічні хиби в стосунках працівників інтернатних установ з вихованцями, а про кримінальні злочини проти дітей, в тому числі і про зґвалтування. Випадки експлуатації дітей назвали одиниці опитаних.

Практично всі, хто розповідав про факти насильства над дітьми, зазначали повну безправність дитини і відсутність контролю з боку керівництва закладів, органів освіти, яким підпорядковані заклади, органів опіки і піклування за місцем розташування закладу, а отже декларативність чинного в Україні законодавства з питань здійснення контрольних функцій за перебуванням дітей в інтернатних закладах.

Половина респондентів, які виховувалися в інтернатних закладах і потім були влаштовані до сімейних форм виховання, так само зазначили, що під час їх перебування в інтернатних закладах вони зазнавали насильства з боку педагогічних працівників інтернатних закладів.

На підтвердження зазначених обсягів цього явища та його латентності (прихованості), кожен сьомий з опитаних учнів випускних класів інтернатних закладів відмовився оцінювати свої стосунки як з педагогічними працівниками, так і з однокласниками.

Незважаючи на відсутність в інструментарії запитання щодо насильства у стосунках між дітьми, про поширеність таких фактів повідомили і випускники, і експерти.

Третині експертів відомі факти суїциду серед учнів, в усіх випадках причину самогубств дорослі бачать, на жаль, в дитині. Попри це, експерти із числа працівників інтернатних закладів заперечують будь-які випадки насильства в їхніх закладах. Як правило, експерти наголошують на порушеннях щодо вчасного оформлення документів дітей, проблем з набуттям статусу дитини-сироти тощо.

Отже, поширеність насильства та непоодинокі випадки найбільш брутальних його форм, про що повідомляють колишні вихованці інтернатних закладів, і відсутність інформації про такі явища з боку експертів, дають підстави стверджувати, що використання фізичних покарань експертами сприймаються як норма виховного процесу в інтернатному закладі.

На відміну від нинішніх і колишніх вихованців інтернатних закладів, лише один випускник сімейних форм виховання повідомив про випадок насильства з боку батьків-вихователів або прийомних батьків. Інші повідомляли про певні покарання за непослух, але самі зазначали, що це не було насильство.

Два експерти повідомили, про те, що їм відомі факти насильства у сімейних формах виховання, але жодний випадок не був викладений, можна передбачити, що про такі факти вони дізналися з повідомлень засобів масової інформації.

Викладене вимагає термінового перегляду та удосконалення системи контролю за забезпеченням прав дитини, що виховується в інтернатному закладі, в тому числі права на захист від насильства.

Репродуктивні наміри і поведінка: створення власної сім'ї

Найважливішим аргументом на користь виховання дитини в сімейних формах виховання є те, що діти, зростаючи в сім'ї, засвоюють соціальні ролі батьків, вчаться організовувати сімейні стосунки та сімейний уклад.

Випускники сімейних форм виховання, зважаючи на набутий досвід, більш орієнтовані і підготовлені до створення власної сім'ї. Це підтверджують і результати дослідження. Так, на момент опитування кожен шостий респондент цієї групи вже мав сім'ю, перебуваючи в зареєстрованому шлюбі. Ще половина опитаних з цієї групи респондентів планують створити сім'ю у найближчі 2—3 роки. Для порівняння: лише два випускники інтернатних закладів на момент опитування мали зареєстрований шлюб, хоча зазначили, що мають чоловіка/дружину, 12 осіб.

Репродуктивні орієнтації всіх категорій опитаних є достатньо високими – переважна більшість зорієнтовані на створення дводітної сім'ї. Жоден респондент не висловив бажання утриматися від народження дитини. Кожен десятий із опитаних уже виховує дітей. Разом з тим, діти, які виховувалися у сімейних формах, на 15% більше орієнтовані на багатодітну родину.

Узагальнення

Результати проведеного дослідження однозначно підтверджують правильність правових аксіом, які проголошує Конвенція ООН про права дитини та стаття 6 Закону України „Про організаційно-правові засади соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування” щодо необхідності виховання дітей, які втратили піклування біологічних батьків, у сімейних формах виховання, а не в інтернатних закладах .

Сімейні форми виховання, де дитина бачить уклад родини, має можливість вчитися будувати відносини в сім'ї, набуває навичок самообслуговування та соціалізації, навчається відповідальності, і респондентами і експертами визначені більш ефективними. Беззаперечним є те, що сім'я – найбільш природне оточення для дитини, що забезпечує її повноцінний розвиток. Майже всі експерти стверджують, що сімейні форми виховання мають значні переваги над інтернатними, що стає особливо очевидним при переході дитини до самостійного життя.

Матеріали дослідження переконливо доводять, що сучасна практика виховання дитини в інтернатному закладі потребує серйозних змін, оскільки є такою, що не спроможна забезпечити право дитини на належну освіту, вибір професії, захист від насильства.

За результатами дослідження, виховання в сімейних формах влаштування забезпечує дитину кращим доглядом, ніж в інтернатному закладі, а сформовані під час виховання в сім'ї навички та поведінкові стереотипи відповідають вимогам соціуму і мінімізують у самостійному дорослому майбутньому дитини асоціальні прояви.

РЕКОМЕНДАЦІЇ

За результатами проведеного дослідження вважаємо за необхідне запропонувати такі рекомендації:

Центральним органам виконавчої влади:

⇒ з метою приведення у відповідність до Концепції реформування системи інтернатних закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, переглянути і доопрацювати Державну програму реформування системи інтернатних закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. При доопрацюванні врахувати результати цього дослідження;

⇒ з урахуванням результатів проведеного дослідження розробити проект Постанови Кабінету Міністрів України про порядок здійснення соціального супроводу осіб із числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;

⇒ підготувати зміни до Постанови Кабінету Міністрів „Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини” від 24 вересня 2008 року №866, які б чітко визначали порядок діяльності органів опіки і піклування з питань захисту житлових та майнових прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;

⇒ з метою удосконалення діяльності інтернатних закладів щодо утримання та виховання дітей-сиріт, позбавлених батьківського піклування, ініціювати внесення змін до чинного законодавства щодо права дитини, яка є випускником інтернатного закладу, продовжувати проживати в закладі до початку навчання в закладі, до якого вступила дитина.

Місцевим органам виконавчої влади:

⇒ вжити заходів до безумовного виконання вимог статті 6 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових засад соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» щодо пріоритетності форм влаштування та виконання обов'язку про влаштування вихованців інтернатних закладів на сімейне виховання.

⇒ вжити заходів щодо удосконалення соціального супроводу осіб із числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, особливо після їх випуску з інтернатних закладів; забезпечити залучення до програм подальшої соціалізації вихованців інтернатних закладів громадських організацій, волонтерів, що мають певний позитивний досвід у цій сфері;

⇒ поліпшити якість підготовки кандидатів на створення прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу, а також перепідготовки прийомних батьків та батьків-вихователів;

- ⇒ провести аналіз наявності в інтернатних закладах для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування програм професійної підготовки та удосконалити перелік професій, які набувають учні, з урахуванням уподобань дітей та реальної можливості працевлаштування;
- ⇒ вжити заходів до виконання вимог Закону України „Про забезпечення організаційно-правових засад соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування” щодо заборони у назвах інтернатних закладів зазначати категорію осіб, які утримуються і виховуються в цих закладах;
- ⇒ вивчити ефективність здійснення профілактики поширення насильства в закладах, як між дітьми, так між дітьми і дорослими, та розробити заходи щодо вдосконалення цієї діяльності;
- ⇒ результати дослідження, особливо в частині поширеності насильства в інтернатних закладах, направити Міністерству освіти і науки для вжиття відповідних заходів.